

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Ҳ. Ҷ. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚҮЛЁЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

Ҳасанов Ботирбек

ЖАВОҲИР ХАЗИНАЛАРИ

(Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар)

Тошкент — 1989

Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти

Ҳасанов, Ботирбек.

«Жавоҳир хазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар).—Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1989.—100 б.

Сарл. олдида: УзССР ФА, Ҳ. С. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар ин-ти.

Адабиётшунос олим Б. Ҳасановнинг мазкур рисоласида Алишер Навоий асарларига тузилган луғатларнинг ўзига хослиги, уларнинг яратилиш тарихи, уларнинг буюк шоир ижодининг тадқиқ этиш жараёнидаги аҳамияти хусусида сўз боради. Рисола адабиётшунослик, Навоий ва умуман ўзбек классик адабиёти билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Ҳасанов Б. Сокровищницы жемчужин: (Рукописные словари к произведениям Навои.)

ББК 83.3.731

X 4702620000—113 __ Доп 89
M 352 (04)—89
ISBN 5=635—008119

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 й.

КИРИШ

Алишер Навоий яратган юксак бадий ва ғоявий асарлар ўзбек классик адабиёти тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилгани билан бирга, эски ўзбек тилининг ҳам араб ва форс тиллари каби бой имкониятларга эга эканининг амалий намойиши бўлди. Алишер Навоий ва ўзбек классик адабиётининг Ҳайдар Хоразмий, Лутфий каби бир қатор намояндалари ҳам Шарқнинг маданий марказларида довруқ қозона бошладилар. Бу шоирларнинг асарлари тарқала бориш билан, айниқса, Эронда эски ўзбек тилини ўрганишга эҳтиёж кун сайин оша борди. Натижада Алишер Навоий асарларидаги эски ўзбек лексикаси форс тилига ағдарилган луғатлар XV асрдаёқ пайдо бўлди.

Қизиқиш кейинги асрларда ҳам сўнмади. Ҳатто яқиндагина Эроннинг XIX аср «Нашот» тахаллусли шоири Абдулваҳҳоб Исфохоний ўзининг 70 ёшига қарамай, Навоийни ўқиб, тушуниш учун эски ўзбек тилини ўрганарди.

Навоий шеърятни бўстониغا кириш истаги билан яшаганлар сони асрлар оша кўпая бориши билан луғатлар ва уларнинг ҳажми ҳам орта борди.

Алишер Навоий асарларидаги эски ўзбек тили лексикаси қатламининг кўп исми унитила ёзиш ёки янгиланиш жараёнини ўтиб бўлган. Шўнинг учун Эрон олимларининг Навоий асарларига яратган луғатлари ўзбек ёзувчиси, шоири ва оддий китобхони учун ҳозирги кунда ҳам жуда зарурдир. Сўзлар ҳамма вақт дур ва жавоҳирларга ўхшатилади. Сўз жавоҳирларини ўз ичига олган луғатлар эсаҳақиқий хазиналардир. Ҳарқандай хазина бойликларидан фойдаланиш учун унинг очқичига эса бўлиш керак. Ушбу ишимиздан мақсад ҳам шу. Аввал Алишер Навоий сўз жавоҳирлари хазиналари — луғатларнинг асрлар оша бизгача етиб келганлари ҳақида хабар топамиз, сўнг бу хазина бойликларидан бахраманд бўла олиш йўл-йўриқларини ўрганиб, уларнинг ҳақиқий эгаларига айланишга ҳаракат қиламиз.

БАДОЙИ АЛ-ЛУҒАТ

«Бадойи ал-луғат» — Навоий асарларига тузилиб, бизгача етиб келган луғатларнинг энг қадимийси. Луғатнинг муаллифи Толе ал-Имоний ал-Ҳаравий ҳақида маълумотлар йўқ. Луғат қўлёзма-си билан танишган киши Толе Ҳаравийнинг ўқимишли киши бўлганига ишонч ҳосил қилади. Унинг форс, турк ва араб тилларини билгани, адаб илмларини эгаллагани луғат киришининг қофияли саж билан ёзилганидан кўриниб турибди. Адаб илмларини эгаллаган кишиларнинг хати ҳам чиройли бўлгани учун луғатимизнинг муаллифи сарой канцелярияси (девони)да хизмат қилган дейиш мумкин. Ҳаравий луғатни Султон Ҳусайн (1438—1506) топишириғи билан тузган. Бу ҳақда луғат муаллифининг ўзи «Бадойи ал-луғат»нинг кириш қисмида гапиради. Албатта, Султон Ҳусайн луғатни тузишга қодир кишини қаердандир қидирмаган. Бундай кишилар унинг девонида кўп-кўп бўлган, лекин топшириқнинг айнан Толе ал-Имонийга берилиши луғат муаллифининг юқорида биз унга нисбат берган қобилиятлар эгаси эканини кўрсатади. Уни Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ан-нафойис» китобида шоир сифатида тилга олади.

Шарқ қўлёзмаларида асарларнинг муаллифларини аниқлаш анча мураккаб иш. Баъзан муаллиф ўз номини асарининг ҳеч бир ерида кўрсатмайди, натижада асар автори «номаълум» (аноним) дейишга тўғри келади. Баъзида эса қўлёзмани кўчирувчи котиб, асар муаллифининг номини нотўғри аташи ҳам мумкин. Шунинг учун ўрта аср Шарқ асарларининг тадқиқотчилари автор масаласида эҳтиёткор бўладилар ва асар ҳақиқий муаллифи номини аниқлашда мумкин қадар кўп ва ишончли далиллар келтиришга уринадилар. «Бадойи ал-луғат» ношири ва тадқиқотчиси А. К. Боровков (1904—1962) ҳам ушбу луғат муаллифи ўз номини китобда аниқ айтиб ўтган бўлса-да, бунинг исботи учун қўшимча унинг таъбири билан айтганда «билвосита далиллар» келтиради.

Бундай далилларни у Маҳдийхоннинг «Санглох» муқаддимасидаги «Мабони ал-луғат»дан ва «Бадойи ал-луғат»нинг «вови сокин» луғат мақоласидан келтиради. Буларни А. К. Боровков қуйидагича таърифлайди: «Маҳдийхон охири — р билан келган ўзақлардан — у унлисини қўшиш билан 2 — шахс birlik буйруқ майлини яшанинг махсус шаклини келтиради. Масалан, бар-, ахтар-, қайтар — ўзақларидан буйруқ бару, ахтару, қайтару бўлади. Буларга «Ғаройиб ас-сиғар»дан мисоллар келтирилган. Шу ўринда Маҳдийхон Носирийнинг ўз китоби муқаддимасида — у билан келган шаклни янглиш равишда келаси замон маъносида эслаб ўтганини уқтиради. Толе Ҳаравий эса бу қўшимчанинг ҳамма ўзақларга бирдай қўшилгани буйруқни таъкидлайди холос ва Маҳдийхон ҳамда Носирийнинг фикрлари хатодир, дейди»¹. «Бадойи ал-луғат»нинг «вови сокин» луғат мақоласида Маҳдийхон ҳам, Носирий ҳам тилга олинмайди. Маҳдийхон ҳақида Толе Ҳаравий гапириши мумкин ҳам эмас, чунки у «Санглох» муаллифидан илгари яшаган. Аммо бу хол «Бадойи ал-луғат»нинг муаллифи Толе Имоний ал-Ҳаравий эмас, деган хулосани келтириб чиқармайди, аксинча, «билвосита далил» деганимиз Маҳдийхоннинг сўзлари бўлади² ва унинг бу сўзлари «Бадойи ал-луғат»даги «вови сокин» луғат мақоласи билан тасдиқланади. А. К. Боровков шунини айтмоқчи бўлган, аммо Маҳдийхон сўзларини Толе Ҳаравийга нисбат бериб, фикр ипини чигаллаштириб юборган.

«Бадойи ал-луғат» нашрининг сўнигидаги тузатишларда юқоридаги мисол охиридаги Маҳдийхон ўрнида Толе Ҳаравий ўқилиши зарур дейилган. Бу тўғри, лекин мисол бошидаги Толе Ҳаравийни ҳам Маҳдийхон деб ўқиш керак.

«Бадойи ал-луғат» нашрининг сўнигидаги тузатишларда юқоридаги китоб муқаддимасидан келтирилган маълумотларга асосланиб, уни луғат тузишни буюрган Хусайн Бойқаро ўлган 1506 йилдан илгари, ёки шу йилдан кўп ўтмай тузилган дейиш тўғри бўлади. Луғатнинг бизгача етиб келган биргина қўлёзмаси Ленинграддаги Салтыков-Шchedрин кутубхонасида мавжуд. Бу ягона нусха 1705—1706 йилда кўчирилган.

Профессор А. К. Боровков «Бадойи ал-луғат» факсимилесини ўз таржимаси ва кириш қисми билан бирга нашр қилган³. Бу нашр тюркологлар, айниқса, навоийшунослар учун муҳим қўлланма вазифасини ўтаб келди. Унинг илмий ва амалий қиймати ҳали ҳам камайган эмас, шу кунгача Навоий асарларига тузилган луғатларнинг изоҳлари қисқа таржимаси билан нашр қилинган

¹ Боровков А. К. «Бадойи ал-луғат» ИВЛ, М., 1961, с. 9

² «Мабони ал-луғат», 36-б.

³ Бадойи ал-луғат — словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. Перевод и введение А. К. Боровкова, ИВЛ, М. 1961.

ягона луғатлар «Бадойи ал-луғат» уч қисм — кириш, луғат тексти ва зайл, яъни қўшимчадан иборат.

Кириш, юқорида айтганимиздек, эпистоляр жанр намунаси. У қофияли проза — саж билан ёзилган. Орада шеърин парчалар ҳам келтирилади. Муқаддимадан маълум бўлишича, Толе Ҳаравий Навоий шеърларини тушуниш учун зарур баъзи қийин эски ўзбек сўзларини ўз ичига олувчи қисқа луғат тузиши керак бўлган.

«Бадойи ал-луғат» Навоий асарларида учрайдиган аввало туркий ва мўғилча сўзларни, сўнг эса жуда кам миқдорда арабий сўзларни ҳам ўз ичига киртган луғатдир. Шунинг билан бирга луғатни ташкил қилувчи бу сўзларнинг маънолари форс тилида изоҳлангани ёки тушунтирилгани учун «Бадойи ал-луғат» икки тилли луғатлар турига ҳам киради. Толе Ҳаравий даврига, яъни XV асрга келиб, икки тилли луғатларни тузишда катта тажриба йиғилган эди. Арабча-форсча, форсча-туркча, жумладан туркча-арабча луғатлар кўплаб тузилган бўлиб, катта изоҳли луғатлар қатори таржимали луғатлар тузиш бўйича ҳам бой лексикографик традициянинг мавжудлиги «Бадойи ал-луғат»ни яхши лексикографик савияда тузиш имконини берди.

Луғатда сўзлар биринчи ҳарфи бўйича араб алифбеси тартибда келади ва ҳар бир ҳарф билан бошланган сўзлар биргаликда «боб» деб аталади. Со, зол, зод ва зо (изғи) ҳарфларига сўз йўқ. Б ва П; Ж ва Ч; К ва Г ҳарфлари билан бошланган сўзлар бо, жим, коф бобларига жойлаштирилган, шунинг учун луғатда 24 боб мавжуд. Уларнинг ҳар бири қуйидаги тартибда учга бўлинади:

1. Биринчи ҳарфдан кейинги ҳарака⁴ — фатҳа: тартығ «тортиқ, совға», т а р қ а м а қ «тарқамоқ».

2. Биринчи ҳарфдан кейинги ҳарака — замма: б у, б у р у н «илгари».

3. Биринчи ҳарфдан кейинги ҳарака — касра: қ ы р а в «қиров», қ ы м а ч «жаллод». Бу принцип бўйича масалан, табан «товон» сўзи «то боби»нинг «тойи мафтуха», яъни ушбу китобнинг бошланиши билан «боби тойи мазмума» орасида жойлашган бўлади. Бу қоида айрим ўринларда бузилган. Натижада, масалан, қ а л м а ш «озор», қ а р а қ ч ы «қароқчи», қ а қ ш а л м а қ «қақшалмоқ, қурилмоқ», қ а р а қ «қароқ» сўзлари биринчи ҳарфдан ке-

⁴ Ҳарака — ундош ҳарф усти ва остига қўйиладиган белгилар. Булар фатҳ — а, замма — у, ў ва касра — и, ы, э унлиларидир. Ҳарф ўзининг ҳаракасига кўра мафтуха — фатҳали, мазмума — заммали ва максура-касрали бўлиши мумкин. Биз Навоий тилида мавжуд ўн унлини ўзбек тили жорий алифбесига етгита унли билан ифодаладик. Буни китобнинг оммабонлиги тақозо қилди.

йинги ҳаракага кўра «фатҳали қоф боби»га тегишли бўлса ҳам, «касрали қоф» бобига киритилган. Бу ёки бошқа сўзнинг луғат боблари ичидаги аниқ ўрнини аниқлаш қийин, чунки биринчи ҳарфгина алифбе тартибида келади, қолган ҳарфлар эса ҳисобга олинмаган. Бу деганимиз, масалан, т билан бошланувчи бирор сўзни топиш учун, «то мафтўҳа боби»ни бошидан охиригача ёки ўртасигача ўқиб чиқиб, хуллас, албатта ўқиб чиқиб, топишимиз мумкин. Изланаётган сўзнинг жойлашган ерини, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, сира аниқ кўрсатиб бўлмайди. Кичик ҳажмдаги луғатлар учун боблар ичида алифбе тартибига рия қилинмаслигининг афзалликлари бор, чунки маълум сўзни излаб топиш жараёнида биз бошқа кўп сўзларнинг маъноларини очиб берувчи изоҳларга кўзимиз тушиб, кўп ҳолларда уларни ўқиб чиқишга ҳам мажбур бўламиз. Шунга қарамай сўзларнинг «Бадойи ал-луғат»да қатъий алифбе тартибида жойлаштирилмагани луғат тузиш техникасининг энг асосий принципини бузишга олиб келган. «Бадойи ал-луғат» ҳажми кичик бўлгани учун ҳам унинг борлиги ҳаттоки, фойдадан ҳоли эмасдек кўринади.

Луғатдан жами 854 сўз ўрин ойган. Улар боблар ичида қуйидагича жойлашган:

№№	боб номи	сўз сони	№№	боб номи	сўз сони
1.	боб ал-алиф	257	15.	боб ад-дод	йўқ
2.	боб ал-бо	79	16.	боб ат-то	3
3.	боб ат-то	104	17.	боб аз-зо	йўқ
4.	боб ас-со	йўқ	18.	боб ал-ъайн	2
5.	боб ал-жим	17	19.	боб ал-ғайн	4
6.	боб ал-ҳо	2	20.	боб ал-фо	5
7.	боб ал-ҳо	5	21.	боб ал-қоф	93
8.	боб ад-дол	12	22.	боб ал-коф	46
9.	боб аз-зол	йўқ	23.	боб ал-лом	13
10.	боб ар-ро	4	24.	боб ал-мим	27
11.	боб аз-зо	2	25.	боб ан-нун	12
12.	боб ас-син	64	26.	боб ал-ҳо	11
13.	боб аш-шин	18	27.	боб ал-вов	11
14.	боб ас-сод	1	28.	боб ал-ёо	17

Ҳар бир сўз ўзининг маънолари ва шу маънолар тасдиқи учун келтирилган мисоллар — иллюстрациялар билан бирга мустақил луғат мақолани ташкил қилади, ҳамда қўлёзмада унинг бош сўзи сифатида луғат текстидан ажратилиб, қизил сиёҳ билан битилган, баъзан эса устига чизик ҳам тортиб қўйилган.

Сўзлар — ҳаракаларсиз. Аммо уни тўғри ўқиш учун луғат киришида берилган қондаларга рия қилиш керак. У ердаги қондаларга мувофиқ:

1. Фатҳа ўрнида алиф ёзилади ва ингичка ҳамда қалин а товушларини ифодалайди. Ҳозирги ўзбек алифбесига уларнинг ҳар иккаласи бир хил ёзилса ҳам, талаффузда фарқланади. Бу фарқни «майин» ва «қайин» сўзларида сезиш мумкин.

2. Замма ўрнида вов ҳарфи келади ва у, ў товушларини ифодалайди: ў р у к «ўрик», у р у қ «уруғ».

3. Касра ўрнида йо ҳарфи келиб, тил, б э л, қыл сўзларидаги каби и, э, ы товушларини ифодалайди.

Шундай қилиб, айрим чекинишлардан ташқари сўз унлилари ҳарф усти ёки остига ёзиладиган белгилар — ҳаракалар билан эмас, балки сўз ичида ва алифбе ҳарфлари билан ёзилиши керак. Бундан ташқари сўзнинг биринчи ҳарфини ўқиш учун би-фатҳ (а билан), би-замм (у билан), би-каср (и билан) каби фонетик ишоралар ҳам келтирилади. Аслида бу фонетик қайдлар ҳам берилмаса бўлади. Чунки «Бадойи ал-луғат» да қабул қилинган принцип бўйича, сўзларнинг ҳарфини ҳам уларнинг қайси бобга кирганлигига қараб, тўғри ўқиш мумкин. Лекин боб ичида сўзлар кўп, ва айниқса биринчи ҳарфдан сўнг унли ёзилмаган бўлса, луғатдан сўз излаётган киши унинг қайси «боб» ичида жойлашганини унутиб қўйиши мумкин, шунинг учун ҳам луғат ёнида сўз биринчи ҳарфининг ўқилишига берилган юқоридаги фонетик ишоралар катта қулайлик яратади. Масалан, қоф, ро, алиф, яна қоф, чим ва йо ҳарфларидан иборат сўзнинг биринчи ҳарфидан сўнг унли ҳарф ёзилмаган, қисқа унли (ҳарака) ҳам кўрсатилмаган бўлишига қарамай, «би-фатҳ» ишораси борлиги учун бу сўзни қ а р а қ ч ы «қароқчи» ўқиймиз. Бу сўзнинг ўз ўрнида жойлашгани аниқланмагани ва унинг ёнида «би-фатҳ» ишораси бўлмаганда эди, «қ ы р а қ ч ы ёки қ у р а қ ч ы, деб хато ўқиган ҳам бўлардик. Шунинг учун сўздан кейин келадиган фонетик ишоралар аҳамиятини сира камситиб бўлмайди.

Туркий тилларда, хусусан, эски ўзбек тилида лексикографик анъаналарга риоя қилган ҳолда, унлиларини араб тилига хос ҳаракалар билан эмас, балки сўз ичида алифбе ҳарфлари билан ёзиш бу тиллар орфографияси ва лексикографияси қўлга киритган муҳим ютуқлардан бири бўлди. Ҳақиқатан ҳам туркий тиллар тузилиши нуқтаи назаридан келиб чиқиб, «Девон луғат ат-турк»га нисбатан Навоий луғатлари унлиларни беришда ўқувчи учун қулайлик яратганини кўрамай.

«Бадойи ал-луғат»дан кўринишича, Навоий тилида ўнта унли товуш бор. Лекин Толе Ҳаравий қондалари бўйича унлиларни ёзувди кўрсатиш учун қабул қилинган алиф, вов, йо ҳарфлари ва би-фатҳ, би-зам, би-каср ишоралари фақат а у и унлиларини ифодалаш мумкин холос. Араб графикасининг Навоий тили учун бу заиф жиҳати луғатнависларни қўшимча фонетик ишоралардан фойдаланишга мажбур этган. унлиларнинг «ингичка» ва «қалин» лигини фарқлаш учун «ингичка унлилар» — ишбоъли (би-ишбоъ)

ва «қалин унлилар» — ишбоъсиз (би-ло ишбоъ) фонетик ишораларини Ҳаравий ўз луғатида қўллаган. Навоий тилидаги унлиларнинг «Бадойи ал-луғат»даги ифодасини мисоллар билан кўрсатиб ўтамиз.

Фатҳали алиф боби бўйича:

би-алиф мақсура — қисқа алиф билан, яъни а қ ч а «ақча, пул», т а б а қ «товоқ» сўзларидаги каби қалин а: алиф, ро-, алиф-би-алиф мақсура, а р а «ора» ўқилади, а товушини ифодалаш учун би-фатҳи алиф ишораси ҳам луғатда қўлланилган: алиф, ро, бо, алиф, ғайн-би-фатҳи алиф, а р б а ғ «сеҳрли, афсунли» ўқилади.

би-фатҳи алиф, яъни «манъ», «сан» сўзларидаги каби ингичка а: алиф, ро, коф-, би-фатҳи алиф, а р к «арк» ўқилади.

би-алиф мамдуда, яъни қалин а: алиф, нун, то-би-алиф мамдуда а н т «онт, қасам» ўқилади.

Заммали алиф боби бўйича: би-замми алиф ва-ишбо, яъни у: алиф, вов, чим, вов, қоф — би-зам ва-ишбо, у ч у қ «урчуқ» ўқилади. Ушбу ишора «ўрик» сўзидаги ў, «узум» сўзидаги у товушларини ҳам ифодалаш мумкин: алиф, вов, то, ро, вов, коф-би-замми алиф» — ў т р у к «ёлғон».

алиф, вов, нун-би-зам ва-ишбо ун «товуш» ўқилади, Сўздан сўнг било ишбо ишораси келса, ў р о қ сўзидаги ў каби талаффуз-қилинади: алиф, вов, нун било ишбо - ў н «ўн» сони бўлади.

Қасрали алиф боби бўйича:

«бир» сўзидаги и ва «қыр» сўзидаги ы товушлари би-қасри алиф ва-ишбо ишоралари билан ифодаланади: алиф, йо, шин — би қасри алиф ва — ишбо — и ш «иш, хизмат».

алиф, йо, лом, коф, йо би-ишбо — ы л қ ы «йилқи».

би-қаср (ва било ишбо) дейилганда э товуши тушунилади: алиф, йо, лом, коф — би-қаср — э л а к «элак».

Алишер Навоий асарлари тилидаги унли товушлар системасини «Бадойи ал-луғат»даги юқорида кўрсатиб ўтганларимиз — фонетик ишоралар тўла ва аниқ ифодалаб бера олмайди, албатта. Бу ишоралар мисолларда кўрсатганимиздек, айрим ҳоллардагина бир унли, масалан, э товуши талаффузини кўрсатса, аксарият эса бир неча унли характеристикасидан иборатдир. Шуниси ҳам борки, Толе ҳаравий ўзи қабул қилган фонетик ишораларни қўллашда чалкашликларга ҳам йўл қўяди: баъзан «ишболи» ўринда «ишбосиз», ва аксинча қайдларни беради.

«Бадойи ал-луғат»да куйидаги ундош ҳарфлар бор: б, п, т, ж, ч, ҳ, х, д, р, з, с, т, ь, ф, қ, к, г, л, м, н, в, ҳ, й.

Бу ҳарфларнинг тўғри ўқилиши учун ҳам махсус ишоралар берилади. Аввало улар икки катта гурпуага бўлинади.

Нуқтасиз ҳарфлар (ҳуруфи муҳмила): ҳ, д, р, с, с, т, ь, к, г, л, м, ҳ, в, й.

Нуқтали ҳарфлар (ҳуруфи муъжама): б, п, т, ж, ч, х, з, ш, ё, ф, қ, н.

Ҳарфларнинг ёзилиши ва ўқилишида хато бўлмаслиги учун деярли ҳамма ҳарфларга нисбатан абжад ҳисобидаги сўзлардан ҳам фойдаланилган. Масалан «тойи қаршат», «ройи қаршат» дейилганда «қаршат» таркибидаги «т» ва «р» ҳарфлари, «бойи абжад» дейилганда эса «б» ҳарфи тушунилади. б-п, ж-ч, к-г ҳарфлари хусусида чалкашликлар мавжудлиги ҳамма луғатнавислар томонидан қайд қилинади. Шунинг учун уларни ҳам махсус фонетик ишоралар билан белгилаш қабул қилинган:

бойи абжад ёки бойи арабий (тозий) — б.

бойи ажамий (форси) — п.

жими абжад ёки жими арабий (тозий) — ж.

жими ажамий (форсий) — ч.

кофи арабий (тозий) — к.

кофи ажамий (форсий) — г.

Энди юқорида айтилганларни мисолларда кўрамиз:

бо, вов, ро, коф, вов, то — би-замми бо ва кофи арабий, яъни буркут «бургут».

чим, ёо, чим, алиф коф — би-жими форсий яъни чэчак «чечак, гул».

жим, ёо, нун, коф — би-касри жими арабий ва сукуни нун, яъни жинг «ҳамроҳ».

коф, ёо, нун — би-фатҳи кофи арабий ва касри ёо, яъни кайин «кейин, сўнг».

коф, ёо, коф — би-фатҳи коф ва касри ёо, яъни кайик «кийик».

син, ёо, нун, коф, ёо, лом — би касри сини муҳмила ва кофи тозий, яъни сингил «сингил».

хо, дол — би-фатҳи хойи муъжама ва сукуни дол, яъни хад «ёноқ».

Мисоллардан кўриниб турибдики, фонетик ишоралар сўзнинг ҳамма ҳарфларига берилмайди, улар кўпроқ биринчи ва иккинчи ҳарфга тегишлидир. Айрим луғат мақолаарида фонетик ишоралар умуман берилмайди. Бундай сўзларнинг ўқилиши луғат муаллифи ва унинг замондошларига қийинчилик туғдирмаган кўринади. Баъзи сўзларнинг ўқилиши форс тилидаги сўзлар мисолида кўрсатилади. Масалан: хо, нун ва жим ҳарфларидан ташкил топган сўзни ханж «фойда» ўқиш учун «би-вазни ранж» («ранж вазида») ишораси берилган.

«Бадойи ал-луғат»га киритилган 854 сўз турли грамматик формаларда бўлиб, луғат мақолаларнинг бош сўzlари сифатида келган. Уларнинг асосий қисми қуйидаги сўз туркумларига киради:

Феъл: артамақ «шошмоқ», азықмақ «адашмоқ, йўлдан озмоқ», ушатмақ «ушатмоқ», ирикмак «турмоқ», эскир-

мак «эскирмоқ», бутмак «битмоқ, ўсмоқ», бўзламак «бўзламоқ», тарқамак «тарқамоқ», тавшаламак «орқада қолмоқ, судралмоқ», қавушмак «қовушмоқ», куймак «куймоқ», йутмак «ютмоқ», йўнмак «йўнмоқ», йэмрулмак «емирилмоқ», йықмак «йиғмоқ» ва ҳ. з.

Кўриниб турибдики, феъллар ноаниқ форма (инфинитив) да келтирилган. Толе Ҳаравий — мак, — мак кўшимчали бу феълларни «масдар» деб атайди. Луғат мақола бошига олинган феъл масдарларининг ўтимли феъл (масдари феъли мутаадди), ўтимсиз феъл (масдари феъли лозим), ўзаро ҳаракат феъли (масдари боби муфоаала), мажҳул даража феъли (феъли мажҳул) турлари фарқланади. Луғат мақолалар ичида эса феъл замонлари ўтган замон (мозий), ҳозирги замон (феъли ҳозир ёки феъли ҳол) ва уларнинг бўлишсиз (манфий) ва бўлишли (мусбат), буйруқ (амр) формаларининг бирортаси кўрсатиб борилади:

й ал бар ма қ — илтимос кардан; й ал бар дым — илтимос кардам; й ал бар ын г — амр ба жамоаи мухотибин: й ал бар мы ш — хабар аз муғойиби воҳид, ба маънй илтимос карда аст. (й ал бар ма қ — илтимос қилмоқ; й ал бар дым — биринчи шахс кўплик буйруғи, илтимос қилинглари; й ал бар мы ш — учинчи шахс бирлик, «илтимос қилгандир» маъносида).

Инфинитивдан ясалган турли формалар мустақил луғат мақолани ташкил қилиши ҳам мумкин:

Ў т т и — би-л-ишбо, воҳиди муғойиб феъли мозий ист, Бар музаккару муаннаси лозим меояд (ишболи, учинчи шахс бирлик ўтган замон. Ўтимсиз (феълнинг) мужской ва женский родида келади).

Феълдан бошқа сўз туркумлари учун ҳам «Бадойи ал-луғат» да грамматик изоҳлар келтирилган. Уларнинг муҳимларини таржимаси билан санаб ўтамиз:

Исми фоил ёки фоил — ҳаракат бажарувчи шахс оти;

Исми мафъул ёки мафъул — мажҳул сифатдош;

Мафъул лаҳу — тўлдирувчи;

Исми ишора — кўрсаткич олмошлари;

Зарфи замон — равиш (замон равиши);

Афъали тафзил — орттирма даража;

Ҳуруфи истифҳом — сўроқ юкламалари;

Истифҳоми инкорий — инкор юкламаси;

Ҳуруфи танбеҳ — танбеҳ юкламалари;

Ҳуруфи ташбеҳ — ўхшатиш юкламалари;

Ҳуруфи робита — боғловчилар;

Сийғаи муболаға — муболаға форма.

Фонетик ва грамматик қайдлар луғат мақолалар ичида изоҳлар билан бирга аралаш равишда келади. Изоҳлар форс тилида. Баъзи сўзларнинг маъноси форс тилидаги эквивалент сўзлар

билангина берилади: «с а й а қ — танҳо «ёлғиз...»

к у н а ш — офтоб «кун, қуёш»...

Фақат эквивалент таржимаси ва бошқа қайдларсиз сўзлар жуда озчиликни ташкил қилса, аксар сўзларнинг маънолари эса тавсиф йўли билан кенгайтирилган изоҳларда очиб берилади. Баъзи ҳолларда сўзнинг арабча таржимаси ва ўзбекча синоними ҳам кўрсатилади.

ту л у м — ... мастона ашула айтиш ва эшитиш. Бу — туркларнинг машҳур одати. «Ҳайратул-аброр»да келади:

Турк суруди билан салыб қўлум,

Қылса адо-йи ўлум вай тулум.

ш а қ — би-алифи мақсура: новдон ке дар луғати араб «мезоб» гўянд (қисқа алиф билан; «нов», араб тилида уни «мезоб» дейдилар).

Толе Ҳаравий кўпчилик изоҳларда у ёки бу термин маъносини очиб беришда, унинг ишлатилиши билан боғлиқ урф-одатлар ҳақида ҳам маълумот бериб боради. Масалан тўқуз луғат мақоласини олиб кўрайлик. Бунинг учун мақоланинг форсча изоҳ қисмини таржимаси билан келтирамиз.

тўқуз — тўққиз сонидир. Туркларнинг одати бўйича қадаҳ, агар уларнинг улуғлари тарафидан тутилсаю, қадаҳни кўтарган киши унинг бирор томчисини томизса тўққиз, ёки тўкилса — ўттиз жарима қадаҳни ичади, деган нақл бор. Туркларнинг шу одатига мана бу шеърда ишора бор:

Ғам ғизоси арасыда қаны туркона айғ?

Тўра ойини била тамса-тўқуз, ақса-ўтўз.

«Бадойи ал-луғат» тузилишидаги энг муҳим шартлардан бири — сўзларнинг маъноларини тасдиқловчи мисолларнинг келтирилишидир. Толе Ҳаравий бу принципни луғатнинг кириш қисмидаёқ таъкидлаб ўтган. Бу мисоллар «шоҳид», деб аталади ва улар, асосан, Алишер Навоий «Хамса»сининг «Ҳайрат ал-аброр» «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Сади Искандарий» ва «Лисон ат-тайр» дostonлари, «Махбуб ал-қуллуб», «Мажолис ан-нафоис» асарларидан олинган. Ҳаравий мисол «Чор девон»дан олинди деганида, «Ҳазойин ал-маоний»нинг «Ғаройиб ас-сиғар», «Наводир аш-шабоб», «Бадойи ал-васат» ва «Фавойид ал-кибар» девонларидан бирига ишора қилаётганини тушинишимиз керак. Аксарият, сўзнинг маъносига, айниқса, шеърли парчалар мисол сифатида берилганда, ўша парчанинг мазмуни ҳам баён қилинади. Айтганларимиз мана бу мисолда яхши кўринади (изоҳларни таржимаси билан берамиз):

қ у в а н м а қ — қувонмоқ, хурсанд бўлмоқ. қ у в а н м а д ы м — ҳозирги-келаси замон инкор феълининг I шахс формаси (яъни қувонмадим), чунончи, мана бу шеърда келади:

Шукр эй кўнгилки, бўлмадим афлок жавридин,
Ошифта ҳолу жоҳқа дағи қуванмадим.

Чунончи бу матла ҳам шу жумладандир:

Сиришк қанын йақынг, ичуп хына қилайын.
Қабул тушса, қарақым эзиб, қара қылайын⁵.

қ у в а н с а қ — ҳозирги-келаси замон феъли (яъни қувонсақ).
«Лайли ва Мажнун»да ушбу сўз мазкурдир:

Рози эса бахтдин қувонсақ,
Йўқ эса қыбла сары йансақ⁶

қ у в а н у р — қувоняпти, қ у в а н у р м е н — 1-шахс формаси
(яъни қувоняпман):

Қуванурмэн анынг эски сафалы ичра май ичсам,
Ки жам қылқан эмастур жоми бирла ул қувансақни

Луғатда Лутфий, Ҳусайн Бойқаро шеърларидан ва Мир Ҳайдарнинг «Махзан ал-асрор» асарларидан ҳам мисоллар олинган. Шунингдек Суҳайлий ва Азрақий шеърларидан биттадан мисол келтирилган.

Шарқ қўлёзма луғатлари асарлари бизгача етиб келмаган шоирларнинг ижоди ҳақида фикр юритишга имкон берадиган муҳим манба ҳисобланади. Чунки уларда бир неча мисрадан иборат бўлсада, баъзан маълум шоир ёки баъзан муаллифи ҳам номаълум мисоллар келтирилади. Чунончи, Е. Э. Бертельс форслининг избўхли луғатлари — фарҳангларда келтирилган узукюлуқ шеърий парчалар асосида каттагина рисола⁷ ярата олган. «Бадойи ал-луғат»да ҳам шу характердаги мисоллар бор. Масалан:

Тун кэчардим рақибо туш кэлдим,
Ким демишди балоёа ўғрайасэн.

мисралари кимники ва қаердан олингани ҳақида гапирилмайди. Мана бу икки мисра эса Лутфий Бухорийга нисбат берилган:

Сэндэк очунда кўзи айни бало қани?
Мэндэк анинг балоси била мубтало қани?

⁵ мисол янглиш берилган.

⁶ қўлёзмада «сероб шудан», яъни «сероб мўл бўлмоқ».

⁷ Бертельс Е. Персидская поэзия в Бухаре X век. Изд. АН СССР, М. Л., 1935 г.

Лутфий Бухорий фақат форс-тожик тилидагина ижод этгани маълум бўлгани учун, ўзбек тилидаги бу байтнинг унга нисбат берилиши ажабланарлидир.

Толе Ҳаравий шеърини иллюстрацияларни келтиришда уларнинг бадиий қийматига ҳам эътибор беради. Шеърлардаги «Лаффу нашр» санъатини айниқса кўп тилга олади. Масалан, қуйидаги шеърда у «Лаффу нашр» бор дейди:

Қуйки, ул йуз ховықа наззора айлай тўйқуча,
Ким кўзум бўлмвш бу қаҳти хусн аййомида ач.
Эй Навоий, кўнглума йэтмас рийозатсиз сафо,
Иетасанг ҳасрат суйидин рўза ач.

Бу ерда ач сўзининг «оч» (голодный) ва «оч» (открой) маъноларига эътибор берилган. Қуйидаги шеърда эса й а н «ён» «сторона» ва й а н «ён» (гори) сўз ўйини мавжуд:

Эй Навоий йахшы эрмас эрди ул йан бармақынг,
Чун барып ўтлуқ йузин қилдинг тамошо, эмди йан.

Шундай қилиб, «Бадойи ал-луғат» луғат мақолаларининг тузилиш схемаси айрим истисноларни ҳисобга олмаганда қуйидаги боқичларни ўз ичига олади:

1. Луғат мақоланинг бош сўзи — у феъл, от, сифат, сон, оломш, равиш, сифатдош, ундов сўзлари, юклама ва қўшимчалар бўлиши мумкин.

2. Сўзнинг ўқилиши ва ёзилишига оид фонетик қайдлар. Фонетик қайдлар сўзнинг бошқача талаффузи бўлса, луғат мақола ичида яна қайтарилиши мумкин.

3. Сўзнинг форсча таржимаси ёки кенгайтирилган изоҳи. Бу ерда сўзнинг этимологияси ва унинг ишлатилишига оид турли маълумотлар берилиши ҳам мумкин.

4. Сўзнинг формаси хусусида грамматик қайдлар. Бундай қайдлар луғат мақоланинг турли ерида бош сўздан ясалган бошқа сўзлар учун ҳам бериб борилади.

5. Бош сўз ва ундан ясалган сўз формаларининг ҳар бири маъносини тасдиқлаш учун келтирилган шеърини парчалар.

«то, вов, зо — замма ва ишбо билан: туз кўп маъноли сўзлар жумласидан. Беш маънони ифодалайди: туз (соль) — араб тилида «милҳ» дейлади. Яна — тўғрилик; сўнг-чанг, тўзон; «тузмоқ» феълидан буйруқ ва «чўл-биёбон» маъносида ҳам келади. Бу маъноларнинг ҳар бири мана бу байтларда кўринади. Биринчиси Мажнунга отаси насиҳат қилганида келади:

Жөн ара қылур қаравул қўйуб йуз,
Панд аҳли сәпиб йарасықа туз.

Иккинчи маъноси, шеър:

Эгриликлар эса зулфинг ҳаракоти, нэ ажаб,
Ким йиланни ҳаракат қылқаныда кўрмиш туз.

маъноларнинг учинчиси, шеър:

Шамъи васли айким, кўзинг йарутты шод ўлким,

манинг

Рўзгоримни қыарды дуди ҳижрон бирда туз.

Аммо тўртинчи маъноси, шеър:

Эй муганний, чун ниҳон розим билурсэн соэ туз,

Тартыбан мунглуғ наво созынг била овоз туз.

Бешинчи маъно мана бу рубойининг иккинчи мисрасида зоҳир бўлади, рубойи:

Бир сары сарығ булавмэн тутсам йўл,

Нэ тағу, нэ туз дэсам, не абаду, нэ чўл

Йыртуқ капанакдин чықарыб йаланг қўл,

Ул қачсаву мэн қавсам ва мэн қачсаму ул...

«Бадойи ал-луғат» Алишер Навоий асарларига тузилган луғат бўлса ҳам, унда айрим ўринларда сўзларнинг фонетик ифодасида жанубий туркий тиллар — ўсмонли турк, озарбайжон ва туркман тилларига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Бу кўпинча т-д, қ-к, ғ-г товушларида ўз ифодасини топади ва Толе Ҳаравий бу фонетик ўзгаришларни таъкидлаб ҳам туради. Масалан, ўша жанубий турк тилларида а т «от» ўрнида ад, тар «тор» ўрнида дар, та н г «тонг» ўрнида эса дан г талаффуз қилинади, дейди Ҳаравий. Навоий тили ва умуман эски ўзбек тилига хос бўлмаган ва луғатда учрайдиган бу каби фонетик ўзгаришлар луғат муаллифининг жанубий туркий тилларда гапирадиган кишилар орасида яшагани ва уларнинг таъсирида эканини кўрсатади. Бундай фарқларни луғатга уни кўчирган котиб киритган бўлиши ҳам мумкин.

«Бадойи ал-луғат»нинг ягона нусхаси анча суқутли. Аввал луғатнинг изоҳ ва шеърий иллюстрациялар қисми кўчирилиб, сўнгра бош сўзларнинг ўзи орада бўш қолдирилган ерларга ёзиб қўйилган. Текстдан тушиб қолган сўз ва гаплар учраб туради, улар ҳошияларга ёзилган. Икки марта сўзларнинг алифбе тартиби бузилган ва шунинг каби баъзи камчиликлар ҳам луғатда учраб туради. Луғатнинг 64^а варағида Фузулий (1495—1556) шеърларидан икки мисра мисол келтирилган. Албатта бу мисолни луғатга Ҳаравий эмас, балки котиб киритиши мумкин бўлган. Луғатнинг ношири бу камчиликлар ва англашилмовчиликларнинг ҳаммасини кўрсатиб ўтган ва ўқувчи «Бадойи ал-луғат»дан фойдаланишда уларни янгидан қайтармаслик учун А. К. Боровков кўрсатмаларига эътибор бериши керак.

А. Қ. Боровковнинг ҳам луғатнинг таржима қисмида йўл қўйган хатолари бор. Уларни А. Рустамов ва Э. Фозиловнинг «Бадойи ал-луғат»нинг А. Қ. Боровков нашрига ёзган тақризидан топишингиз мумкин (Научные труды ТашГУ им. В. И. Ленина, выпуск 229, востоковедение, Ташкент, 1964, с. 215—219).

«Бадойи ал-луғат»да учрайдиган камчиликлар унинг ўзбек тили тарихи ва, айниқса, навойишунослик учун аҳамиятини камситмайди. У кейинги даврларда тузилган луғатлар учун яхши манба вазифасини ўтади, ҳозирги кунда эса тилшунос, адабиётшунос, олимлар, ёзувчи ва шоирлар учун унутилган ёки унутилаётган, лекин Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, Навоий, Бобур каби улуғлар истемолида бўлган сўзларни ўз саҳифаларида сақлаб турган хазинадир. Бу хазина бойликларидан студент ва ўқувчилар ҳам баҳраманд бўлишлари мумкин.

АБУШҚА

Тузувчиси номаълум ҳисобланади. Лекин уни аниқлаш учун ҳаракатлар йўқ эмас. Баъзи олимлар «Абушқа»нинг муаллифи Алоий ибн Муҳиббий дейдилар¹. Бу қарашнинг хато эканини Ҳ. Фаттоҳов асослаб берган².

Навоний асарларига тузилган яна бир луғат «Санглох»нинг муаллифи Муҳаммад Маҳдихон бу ва бизгача етиб келмаган яна бошқа бир луғатнинг тузувчиларини «муаллифайн румийайн» (икки Туркиялик автор) деб атайди. Бу қайдга кўра, «Абушқа»нинг муаллифи «Румий» нисбаси билан аталса бўлади. Бу Румийнинг тўла исми у қуйида гапираётган «Куллиёт» топилса, аниқланиши мумкин: «...бу фақир қалил ал-бизоат ва адим ал-иститотат бу жамъийата шуруъ этдикимда Навоний ҳазратларининг ўн беш пора китобин жам этмишдим, луғоти ва истилоҳоти анлардан ихрож этардим. Хуросон-у Самарканд-у Чигатой аҳлиндан дахи неча туркийгўй кимсаларнинг девонларин ва маснавийларин жам этмишдим, токи бир соҳиби давлат зикри хайр ўлсун. Баним бу сай ва ранжими кўриб, Навоний ҳазратларининг «Куллиёти»ни эҳсон этдиларки, жумла йигирма дўқуз пора китоб эди. Ҳамин бир ганж бўлмиш муфлиса дундум. Андин жами авойиқ ва алоийки тарк эдуб, аз фурсатда ўн тўрт пора китоби дахи ёзуб, куллиётларина молик ўлдум».

«Абушқа»нинг 22—23 бетларидан олинган бу гапларга кўра луғатнинг муаллифи Румий хатотлик билан ҳам шуғулланган дейиш мумкин. Лекин у ўша «Куллиёт»нинг бирор ерида ўз номи ни кўрсатиб ўтганмикан? Агар Румий у ерда ҳам «Абушқа»даги сингари исми, отасининг исми ва бошқа номларни атамаган бўлса, яна анча вақтларгача, яъни қўшимча ва билвосита манбалардан унинг исми ҳақида бирор маълумот топилмагунча, фақат «Румий» бўлиб қола беради.

¹ Ўзбек адабий тили тарихи очерклари, Самарқанд, 1969, 170-бет.

² Фаттоҳов Ҳ. «Абушқа» муаллифи масаласига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1980, 2-сон.

Ҳозирги кунда «Абушқа»нинг Совет Иттифоқи фондларидаги маълум нусхалари 8 тага етди. Уларнинг 5 таси Ленинград, 3 таси УзССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик ва қўлёзмалар Институтларида сақланмоқда. Бу луғатни биринчи бўлиб, қисқартирилган ҳолда Вамбери ва ундан сўнг В. Вельяминов—Зернов эса тўла текстини француз тилида кириш сўзи билан Санкт-Петербургда 1869 йили нашр қилди. Луғатнинг кенг тарқалган номи унинг ичига кирган сўзларнинг биринчиси, яъни «Абушқа» дан олинган. Луғатни шу сўз билан аташ Европада бошлангани ҳақида «Абушқа»нинг ношири В. Вельяминов—Зернов хабар беради, лекин унинг ўзи луғатга «ал-Луғат ан-навоиййа ва-л-истиш-ҳодот ал-чиғотоййа», деб атайди, чунки нашрга жалб қилинган бир қўлёзманинг котиби уни шу ном билан атаган.

Луғатга «Абушқа» номи қўйилишининг сабабларини излаш жараёнида, биз унинг тўғри эканини аниқлашга муяссар бўлдик. Бизга бу сафар ҳам луғат муаллифининг «Румий» нисбатини аниқлашда қўл келган «Санглох» ёрдам берди. Маҳдийхон т э р а к луғат мақоласида ёзади:

«т э р а к — икки маъноси бор. Биринчиси — «тэрак дарахти». Чунончи Навоий дейди, шеър:

Анинг ниҳол қады тытрабан тэрак йанглығ,
Мэн эврүлүб башыға тартыбан сабодэк оҳ.

Яна «Хисраву Ширин» (Фарҳод ва Ширин)да хазон васфида айтади, шеър:

Тэрак сарғатыбан йуз зорлардэк,
Сарығ ағрығ била бэморлардэк.

(Шундан сўнг Фироғий ва Толе Ҳаравий луғатларида бошқача икки маъно берилгани айтилади). «Абушқа» тўпловчиси иккинчи шеър хусусида гапириб, т э р а к ни «заъфарон ниҳоли» маъносида ёзади...»

Фироғийнинг луғати бизгача етиб келган эмас, аммо Толе Ҳаравийнинг «Бадойи ал-луғат» ва Румийнинг «Абушқа»сида т э р а к луғат мақоласи бор ва унинг маъноси ҳар иккаласида «Санглох»да айтилгандек ёзилган. «Абушқа» яна бир марта Маҳдийхон томонидан с э р г а к луғат мақоласида тилга олинади. У бу сўзнинг Румий томонидан: «Уйқудан ифлослашиб туриш» маъносида келтирилганини қайд қилиши тўғри чиқди.

Иккинчи Румийнинг луғати «Санглох»да «Луғати Румий» деб аталган. Қлосон¹ иккинчи Румийнинг луғати — «ал-Луғат ала лисон Навоий», бўлиши мумкинлигини айтади. Бу фақат бир

¹ Дж. Қлосон (1894—1974) «Санглох»нинг ношири.

ўринда — қ а в у қ луғат мақоласида учрайди ва бу сўз «Абушқа» да учрамади. Шундай қилиб, Румий луғатининг «Абушқа» деб юритилиши тўғри эканини яна бир бор ва асосли равишда қайд қилсак бўлади.

Навой асарларига тузилган луғатлар ичида «Абушқа»нинг қўлёзма нусхалари энг кўп тарқалгани. Шунинг учун ҳам қўлёзма луғат китоблари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун «Абушқа»нинг ЎзССР Фанлар Академияси Х. Сулайманов номидаги Қўлёзмалар Институтида 1424 рақами билан сақланаётган нусхаси ҳақида гапириб ўтамиз.

Қўлёзма 11, 5×10,5 см эн-бўйли мўъжазгина ҳажмда. Қоғози пахтадан ишланган. 18 ва 23-варақларнинг луғатга алоқаси йўқ. Муқова ҳам ўзиники эмас. Текст равангина насталиқ хати билан ёзилиб, варақлардаги сатрлар сони — 15. Боб номлари, луғат мақолаларнинг бош сўзлари, байт, ғазал, рубоий, туюқ, маснавий каби сўзлар қизил сиёҳ билан битилган. Айрим варақларнинг матни ичида ва ҳошияларда учраб турувчи тўлдириш ва тузатишлар ҳам қизил сиёҳда ёзилган. Маъноси изоҳланаётган бош сўз ёки сўз формаси маъно тасдиқи учун келтирилган мисолда учраса, устидан чизик тортилган. Қўлёзма 1676 йили Исфохонда кўчириб тугатилган. Котиби-Наби ал-Буний ал-Омирий. Қўлёзма манзум муқаддима ва луғат матнидан иборат.

4 байт ҳамд ва наътдан сўнг «аммо баъд» сўзларидан кейин луғат муаллифи ўзининг оламга келгани, дунё қарама-қаршиликларининг ажабланарли ҳолда ёнма-ён туриши, ҳар бир киши ўз ҳоли қудратига кўра турмуш кечириши, ўзи ҳам «гўша этиб ихтиёр» китоблар мутолаасига киришгани ҳақида гапиради. У кўрган, мутолаа қилган китоблар ва улардаги сўзларнинг турли-туман эканини боғ, гул ва бўй сўзлари орқали чиройли тасвирлоб, Алишер Навоий боғу-гулзорида, яъни асарларида тўхтаб, «Андоқ айланди кўнглума бу ҳавас, ки луғотин жам этай мен бас», — деб олдига қўйган мақсадни билдиради. Кейинги байтларда бу вазифа бажарилганини айтиб, китобда нуқсонлар учраса, уларни тузатишни сўрайди.

Бу нусхада ҳам муаллиф номи луғат нашрида бўлгани каби на муқаддима ва на луғат ичида йўқ. Муқаддима сўнроғида у ўзини «Мир Алишернинг сиях гўши» (в. 2 б) ва китобнинг яна бир ерида (в. 10 б.) «бу фақир камбизоат ва адим ал-иститоат» дейиш билан кифояланади.

Ўтмишда шарқ олимлари катта ёки кичик бўлсин асарлар яратилгану, лекин ўз номларини автор сифатида кўрсатмай ўтишлари замонамиз ўқувчисига қанчалик таажжуб уйғотмасин, бу бор гап ва кўплаб учраб турадиган ҳолдир. Катта меҳнат эвазига яратилган «Абушқа» асар ёзишнинг ҳамма традицион талабларига жавоб беради. Унда кириш, хатто шеърый кириш ва китоб ёзилиш сабаблари ҳам бор, аммо муаллиф ўзини атамайди. Кўпинча

буни камтарлик билан боғлашади. Қандай бўлмасин қуйида келтирилаётган шеърӣ муқаддима автори кўрсатилмаган асарлар учун типик бир мисол сифатида ўқувчи кўз ўнгида номсиз авторлар характери́ни гавдалантириши мумкин:

Сабаби назми китоб...
Чунки авзойи гунбади дойир,
Руҳим этти бадан сари сойир.
Тушдум ушбу жаҳон аро гирён,
Кўрдум ишида ҳар киши ҳайрон.
Хўрди ҳолича кўшиш айлаб фош,
Утқарур бир тариқ бирла маош.
Гўшае ихтиёр этиб мен ҳам,
Не анис эрди онда, не маҳрам,
Епиб элдин кўзу қулогимни,
Этакимга чекиб ағимни.
Рақамим хомани фиғор айлаб,
Қаламим сафҳани нигор айлаб.
Ганжи узлат аро йўқ эрди кишим,
Сарнавиштимни ёзмоқ эрди ишим.
Мунисим барча аҳли фазл сўзи,
Не тафовут сўзидурур ё ўзи.
Неча бўстону боғи гашт эттим,
Неча гулзор сайрига еттим.
Неча райҳон исладим, гул ҳам,
Неча гул байладиму сунбул ҳам.
Токи бир равзага гузар қилдим,
Гулу райхониға назар қилдим.
Рангу бў ўзга гулида анинг,
Нағма бир нав булбулида анинг.
Сарви озодаси келиб сарқаш,
Наҳл жон парвари бериб дилқаш.
Сабзаси обдору хушсулват,
Лоласи доғдор бир ҳолат.
Мурғи жон булбул ўлди ҳар гулига,
Чирмади дил ўзини сунбулиға.
Сарви озодиға бўлиб банда,
Ҳам бинафшасиға сарафканда,
Лоласи урди жоним устига доғ,
Бергали ўзга равзаларға фироғ.
Хок хушбўйи мушки татарни,
Мир Алишер боғу гулзори.
Толмадим ҳар нечаки, сайр эттим,
Сайр ила неча гўшаға еттим.
Андоқ айланди кўнглума бу ҳавас,
Қи луғотини жам этай мен бас,

Шарт хизмат ерига еткурдум,
 Аҳлининг пойиға юзум сурдум.
 Ҳар неким қилдилар алар иршод,
 Ушбу дафтар аро у топти савод,
 Бор умидимқи, аҳли фазлу камол,
 Бериб ислоҳ бирла зебу жамол.
 То бу саҳву залал ҳатокўши
 Мир Алишернинг сияҳгўши,
 Ки улус ичра ҳайр ила ўлай ёд
 Ҳар нечук жисм хоки бўлғай бод.

Мана шу равон ва тушунарли шеърӣ киришдан сўнг луғатнинг ўзи бошланади. «Абушқа» ўз ичига 2054 сўз ва сўз формаларини қамраб олган. Бу сўзлар бошланиш ҳарфларига кўра 21 бобга ажратилган. Боблар ўз ичига кирган сўзларнинг биринчи ҳарфи, номи билан, масалан, «ал-ҳарф ал-алиф», «ал-ҳарф ал-бо» ва ҳ. з. номланган. Бошланиш ҳарфи п ва г бўлган сўзлар б ва к бобларига киритилган. «Бойи арабий» (б), «бойи ажамий» (п), «кофи арабий» (к) ва «кофи ажамий» (г) ишоралари бу ҳарфларнинг жарангли ёки жарангсиз талаффузини кўрсатади. «ч» ҳарфи билан бошланувчи сўзлар «ж» бобида ва улар уч нуқтаси билан ёзилгани учун фонетик қайдсиз берилади.

21 бобнинг ҳар бири ўз навбатида уч қисмга бўлинган. Аввалги қисмда биринчи ҳарфи фатҳали, сўнг касрали ва бобнинг охирида биринчи ҳарфи даммали сўзлар келади.

Қуйидаги жадвалда «Абушқа» боблари, уларнинг тартиби ва бобларига кирган сўзлар сони яхши кўринади:

Боблар тартиби	алиф	бо	то	жим	ҳо	хо	дол	ро	зо	син	шин
Сўзлар сони	560	204	350	122	1	4	61	5	1	165	12

Боблар тартиби	то	ғайн	фо	қоф	коф	лом	мим	нун	ҳо	йо
Сўзлар сони	3	10	11	187	144	6	45	21	4	138

Луғат ҳақидаги мақолаларда ундаги сўзларнинг алифбе тартибида жойлашгани ҳақида гапирилади. Аслида «Абушқа»да бу тартиб қатъий сақланган эмас. Масалан, луғат бошланишидаги сўзларнинг кетма-кетлиги қуйидагича: абушқа, абаға, аталды, атқады, атап, атағыл, атып ва ҳ. з.

Бу сўзларни жойлаштиришда алифбе тартиби тўла сақланганида, саналган сўзлар араб алифбеси бўйича абаға, абушқа, ат, атап, атағыл тартибида келарди. Шунинг учун «Абушқа» боши, яъни «алиф боби» фатҳали қисмида сўзлар фақат биринчи ва иккинчи ҳарфларига кўрагина алифбе тартибида жойлашган дейиш мумкин. Бу гап фақат «алиф боб»ига тегишли. Қолган бобларнинг ҳаммасида сўзларни алифбе тартибига солишда уларнинг уч ҳарфи эътиборга олинади, қолган ҳарфлари эса

ҳисобга олинмайди. Яна шуниси ҳам борки, сўз биринчи ҳарфидан кейинги унлилар ҳарф усти ёки ости белгилари фатҳа, касра, замма ёки алиф, вов, ё ҳарфлари билан ифодаланиши а, и, ы, э, у, ў сифатида қабул қилинади.

Айтайлик, тапуқ, та б шурылды, тапуқчы, табангу, тапмақ, тапа алмай, тапай қаторидаги сўзларнинг биринчи ҳарфлари алиф билан келган, аммо табангу сўзида «т» дан сўнг алиф ўрнида фатҳа бўлса ҳам, шу сўзлар қаторида туриши тўғридир. Й у руш, й ў ш у н, й ў м а л а т и б, й ў л у қ т ы, й ў л у қ у ш т ы, й ў л у қ қ у н ч а, й ў р у н, й ў р а й, й у м р а н, й ў л у б, й ў л д а б а н, й ў л д а д ы, й ў қ л а б, й у з г и н а, й ў қ л а м ы ш, й ў қ т ы, й ў қ қ а р ы, й ы р л а й, й у з л а н д и, й у г у р д и, й у г у р у к у н г, й ў г а н, й у п с ў з л а р и н и н г к е т м а - к е т л и г и д а Румийнинг ўзи қабул қилган аввалги уч ҳарф эътибори билан жойлаштириш қондаси бузилгани кўзга ташланиб турибди «Йо боби»нинг касрали қисмида жойланиши лозим бўлган й ы р л а й сўзи шу бобнинг заммали қисмига киририлган. Бунинг каби хатолар «Абушқа»да кўп эмас, улар яна бир неча марта «йо боби»нинг бошқа қисмларида ҳам учрайди.

«Бадойи ал-луғат»даги каби «Абушқа»да ҳам ҳар бир сўз ўз маънолари ва шу маъноларни очиб берувчи мисоллар билан бирга мустақил луғат мақолани ташкил қилади. Лекин Румий луғатида «Бадойи ал-луғат»дан фарқли ўлароқ, луғат мақоланинг бош сўзи сифатида унинг иллюстрацияда келган формасини айнан келтирилади. Мисол тариқасида Лутфийнинг «Гул-у Наврўз» асаридан олинган

Чынаб таптыки, сардори забундур,
Ҳэч иш билмас йарақсыз бэфундур,—

байтидаги ч ы н а б сўзини Румий айнан шу шаклда луғат мақоланинг бош сўзи сифатида ажратиб олганини кўрсатиш мумкин.

«Бадойи ал-луғат»нинг тузилиш принципига биноан эса, бу сўзнинг инфинитив формаси ч ы н а м а қ луғат мақоланинг бош сўзи бўларди ва ундан ясалган формалари ҳам шу луғат мақолада бериларди.

«Абушқа»да луғат мақолаларнинг бош сўзлари сифатида маъноси ечилаётган сўзларнинг мисоллардаги формаларини ўз ҳолича келтириш принципига риоя қилмаслик ҳоллари ҳам учраб туради. Буни б а ш қ а — ўзагига эга бўлган сўзлар қаторида кўриш мумкин. б а ш қ а р у р с э н, б а ш қ а р у, б а ш қ а р ы б, б а ш қ а р а а л м а й сўзлари учун келтирилган мисолларда бу сўзлар худди шу формаларда келгани учун ҳеч бир ўзгаришсиз луғат мақолалар бошига олинган. Аммо б а ш қ а р м а қ луғат мақоласида келтирилган мисолда бу феъл б а ш қ а р у р м э н формасида келсада, инфинитив шакл луғат бош сўзини ташкил қилган.

Ёзилиши бир хил, лекин талаффузи ҳархил сўзлар, яъни амографларнинг ҳар бири мустақил мақолаларга кирган тэз (тез) ва тиз (тизза) сўзлари то, ёо ва зо ҳарфларидан ташкил топган бўлса ҳам, ҳар қайсиси ўзига мустақил сўз сифатида бериллади. Ёки ўт сўзини олиб кўрайлик: ўт — оташ маъносидадур, ўт — ерда битган ўт маъносидадур, ўт — амр эдиб, кеч демакдур.

Бирор сўзнинг маъно тасдиқи учун келтирилган мисолларда шу сўзнинг яна бошқа формалари ҳам учраб қолиши мумкин. Бу тақдирда луғат муаллифи бошига чиқарилмаган ўша шаклнинг ҳам маъносини очиб беради. Ушбу ҳол «Бадойи ал-луғат»да ҳам бор эди, лекин у ерда лексикографик приём қатъий бўлиб, сўз формаларини инфинитивдаги феъл ёки бош келишиқдаги исмлар билан бошланувчи луғат мақолалари ичидан изланарди. Шунинг учун «Абушқа»да бир луғат мақола ичида бир ўзакка эга бир неча сўз берилиши мумкин, лекин бу ҳол тасодифга боғлиқдир. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бундай тасодифлар луғатда тез-тез учраб туради. Мана биргина мисол:

сэсканди — коф-кофи ажамийдур. Уйқудан сесканиб уйғонди демакдирки, «Фарҳод ва Ширин»да Баҳром Диловар Арманна келажак Фарҳод мотамида айттардики, байт:

Йэтиб гардунға ун сэсканмакинғ йўқ,
Тушуб оламға ўт тэбранмакинғ йўқ.

сэсканмакинғ дедуки «ўйланмоғинг» демакдир. Ва яна «Мажнун ва Лайли»да отаси Навфала мағлуб ўлажақ Лайлайи ўлдурмак диладиқда, Лайла Мажнуннинг воқеасина кирдуки маҳалда келурки, байт:

Мажнунға дэгач бу сўзлар ул ай,
Сэсканди анынгдек айлабон вай.

/ Кўп маъноли сўзнинг ҳамма маъноларини бир луғат мақола ичига жамлаш ҳам «Абушқа»га хосдир. Баъзида кўп маъноли сўзнинг бирор маъноси айрим луғат мақолада ечилиб, қолган маънолари шу сўзнинг бошқа формасига изоҳ берилган луғат мақола ичида келади. «Абушқа»да бор бу лексикографик приём луғатдан сўз қидирувчи киши учун қулайсизлик туғдирса ҳам, Румий бундай ҳолларда луғатни қайтариқлардан холи қилиш учун ҳаракат қилган, деб тушуниш керак. Буни то, вов ва зо ҳарфларини ўз ичига олган амограф сўзлар мисолида кўришимиз мумкин. т ўз луғат мақоласида унинг «сабр, тоқат» маъноси Хусайин Бойқаро ва Навоний шеърларида келган т ўз масмэн ва т ўз ди сўзлари орқали очиб берилгач, қуйироқда тўзгайму остида т ўз нинг «Муҳокамат ал-луғатайин»даги етти маъноси келтирилади:

«т ўз г ай м у — кофи ажамий билан «сабр этиб, тоқат қила

блaдими?» — демакдир. «Маҳбуб ал-қулуб»да бир байтда келур-
ки, байт:

Сэнки жисминг парда тарыдын дағи бўлғай заиф,
Тушса ул йанглығ тўзгайму ул тар ҳақир.

Аммо «Муҳокамат ал-луғатайн»да Навоий ҳазратлари туз луғатини шўйла тасҳиҳ этмишлардур ва тартиб будурки «туз» лафзи нэча маъни ирода қилса бўлур. Бири — тузки, ўқ ё найза дейан нимани дерлар. Яна туз-ҳамвор даштни дэрлар. Яна туз-рост кишини дэрлар. Яна туз — созни тузмакка амр қылмағны дэрлар. Яна туз — икки киши арасыда мувофақат салмағны дэрлар. Яна туз — мажлис асобини дэрлар. Яна тўз-сабр ва тоқат маъносини дэса бўлур».

Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, Румий «Абушқа»да сўзларни алифбе тартибда жойлашга Толе Ҳаравийга нисбатан эътиборни кучайтирган. Натижада сўзларни луғатдан топиш анча енгиллашиб, луғатдан фойдаланишда қулайлик юзага келгани сезилиб турибди. «Абушқа»да Навоий ва бошқа шоирлар асарларидан иллюстрация учун жалб қилинган парчалардан олинган сўзларнинг формалари айнан сақланган ҳолда берилишининг ҳам сабаби бор. Буни, аввало, луғатнинг саводли, лекин эски ўзбек тили грамматикасидан беҳабар кишилар учун мўлжалланганидан деб билсак, иккинчидан «Абушқа»нинг сўзлиги иллюстрациялар билан бирга йиғила борган, дейиш тўғри бўлади, чунки юқорида Румийнинг ўзи бу ҳақда гапириб ўтган эди. Ёки, бунинг аксича, иккинчи иш — яъни иллюстрациялар йиғилиши бажарилгач, луғатни қай савиядаги ўқувчи учун мўлжаллаш режаси юзага келган дейиш мумкин. Ҳар тақдирда бу икки жараён луғат саҳифаларида ўзини узлуксиз билдириб туради.

«Абушқа»да луғат мақола бош сўзидан кейин «Бадойи ал-луғат»да бериладиган фонетик қайдлар деярли йўқ. к ва г, б ва п ҳарфларини фарқлаш учунгина «кофи арабий» (к), «кофи ажамий» (г), «бойи арабий» (б) ва «бойи ажамий» (п) ишоралари бериб борилади,

а, и, э, ы, у, ў унлилари алиф, вов, ва ё ҳарфлари билан ифодаланади. Навоий асарларига тузилган луғатларда биринчи бор Толе Ҳаравий томонидан қайд қилиб ўтилган бу қоида «Абушқа»да қатъий орфографик қонун характерини касб этади. «Бадойи ал-луғат»да унлиларни ифодалашда баъзан қабул қилинган қоидаларнинг бузилиб туриш ҳоллари юз бериб тургани кўри-
ниб турса, Румий бунга асло йўл қўймайди. Қуйидаги сўзларнинг «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»даги орфографияси буни яққол кўрсатиб турибди:

Бадойи ал-луғат

Абушқа

б(и)тик¹
 б(и)тик
 ч(ў)ммақ
 — р(а)б
 ш(ы)малмақ
 к(э)чқуруқ

битик
 битик
 чўммақ
 — раб
 шымалмақ
 кэчқурун

Унлиларни сўз ичида ҳарф билан ифодалашга Румий алоҳида аҳамият берган. Шунинг учун ҳам у баъзи сўзларнинг унлисиз ёзилиши билан бирга унли билан ёзилишини ҳам параллель бериб боради ва буни мисол билан тасдиқлашни ҳам унутмайди.

Албатта, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий ва, айниқса, Алишер Навоий асарларида орфография масалалари буткул равишда ишлаб чиқилиб, қонун тусини олиб бўлган эди. Буни Румий ўзининг «Абушқа» луғатида қайд қилиб ўтган. Паве де Куртей «Диксионер тюрк—ориенталь» учун жалб қилган луғатлардан «Абушқа» нинг Константинопольда мавжуд бир нусхасида шу ҳақда ёзилади:

«Ишқу муҳаббат майхонасининг ринд қадахпаймойи ва шеъру балоғат кошонасининг тўти шакархойи Мир Алишер Навоий қаддаса анвора асрориҳининг зурафойи диёр ва булағойи суғангузор мобайнларинда мутадовул назму иншолари нусхаларининг имлоларинда ҳар мафтўҳдан сўнгра алиф ва ҳар мазмумдан сўнгра вов ва ҳар максурдан сўнгра йо китобат ўлынмақ қондаи мужаррад моқаблининг ҳарокотина далолатчун имло ўлунуб талаффузда адо қилинмаз».

Шундай қилиб имло қондаларини Навоий ва бошқа шоирлар қонунлаштириб бўлганбар, луғатларда эса булар ўз аксини топиши керак эди холос.

«Абушқа»да изчил бўлмасида биргина «имола ила» фонетик қайди учрайди. Бу қайд унлилардаш фақат у ҳарфининг «ингичка» талаффузига ишорадир:

ч в л — имола ила (яъни чўл) бийабана, биёбон(чўл) дерлар...

Луғатдан сўзларнинг ҳамма морфологик категориялари ўрин олган, лекин феъл ва отлар асосий қатламни ташкил қилади, бир неча қабил, икки-уч марта географик ва фақат бир ўринда киши номи келган. Луғат мақолаларнинг бош сўзлари маъно тасдиқи учун келтирилган шеърый ёки насрий мисоллар ичида келган грамматик формалари ўзгартирилмаган ҳолда айнан ажратиб берилган. Аксарият маъноси изоҳланаётган сўзнинг бошқа формаси янги маъноси билан бирор мисолда келса, у ҳам шу луғат мақола ичида берилади. Буни чақти луғат мақоласида кўришимиз мумкин.

«ч а қ т ы — йаманлады, чақды, сўзни фош қылды, демакдурки, Лутфий ашъоринда келур, байт:

Кўз устида тутуб нэча йашы ағырласам
Элга чақар мэни-ву ҳамул йағыдур.

(Бу ерда) чақар дейишда «ёмонлаб қувлаш» демакдур. Ва яна «Тарихи мулук»да Судоба Сиёвушга майл этганда, Сиёвуш илтифот қилмаганидан, Судобанинг Сиёвуш устидан Қайковусга чаққани пайтида келур: Қўрқунчудын Қайковус қашыда ани ағзы билан бадном қылыб чақты».

Луғат бош сўзлари сифатида, юқорида кўрсатиб ўзганимиздек, феъл ва исмларнинг турли шакллари чиқарилгани учун грамматик қайдлар ҳам учрамайди. Фақат феълларгагина «амр этуб», «хитоб эдуб» ишоралари бериб борилади. Лекин бу қайд ҳам феъл ёки исмнинг грамматик формасини эмас, балки маъно жиҳатини очиб беради холос:

«ч ў м — амр эдиб, суйа тал (сувга чўм) демакдир».

«Абушқа»да бор фонетик ва грамматик қайдлар луғат мақола-нинг изоҳи бошланишида келади. Изоҳлар, мисолларда кўрганимиздек, усмонли турк тилида. Кўпинча форсча ёки арабча сўзлар таржимага жалб қилинади:

«ч а п а н — аски йамалы қафтана дерлар, «хирқа» маънисинаки, «Махзани» Мир Ҳайдарда алтынчы мақола ҳикойасында бир байтда келур-ки, байт:

Қафш эрур ушбу, йар эмиш табан,
Халъатим ўш ики йамағлығ чапан.

Ва йана «Маҳбуб ал-қулуб»да учунчи қисмда, «танбиҳот»да келур: хўб-йыртғуқ тўн била ҳам хўб, гул йамағлығ чапаны била маҳбуб».

Луғатдаги аксарият сўзларнинг маънолари кенгайтирилган изоҳлар билан очиб берилади. Шунинг билан бирга бу изоҳлар ичида форсча ёки арабча ёки эски ўзбек тилидаги синоним сўзлардан маъно очиб бериш усули сифатида фойдаланилади. Бу принцип м у н д у луғат мақоласида яхши кўринади. Ушбу луғат мақола «Абушқа»нинг луғат мақолалари тузилиш панини кўрсатиб ўтиш учун ҳам характерлидир. Шунинг учун уни тўлалигича ва изоҳ қисмини ўзбек тилида келтирамиз: «м у н д у — сайёрлар ов тутиш учун қурилган тузоқлар атрофига қадалган ўткир ёғочларга қора бўз қошлаб ўрнатадилар ва овни унинг устига ҳайдайдилар. Ов унга бориб санчилади. «Мажнун ва Лайли»да Лайлининг кўзу киприклари васфида келади, байт:

Дэма бу спаҳни хайли ҳинду,
Чин дашты кийикларига мунду.

Мушк анча сачыб ул ахуйи чин,
Ким айлаб мундуларни мушкин.

Ва яна жанг кунларида хандақ ичида ва бошқа жанг ерларида (уни) ўрнатадилар. Душман бостириб келишида уларга санчилади. «Садди Искандарий»да жангга келур, байт:

Иана хандақ алыда мунду тикиб,
Қалын найшакардэки, ҳинду тикиб.

Толе Ҳаравий сингари Румий ҳам сўзларнинг маъноларини ечиб беришда иллюстрацияларга катта аҳамият берган. «Абушқа»да иллюстрациялар келтирилмаган луғат мақолалар кам. Булар ҳам маъно тасдиқи учун керакли мисоллар жалб қилинган асарларда учрамагани учунгина иллюстрациясиз берилган. Мисол тариқасида келтирилган шеърини ёки насрий парчаларнинг қайси асарлардан олингани ҳақида Румий аға луғат мақоласида гапиради.

«аға — ...«Куллийат»ларина молик ўлдум, бунлардурки, зикр ўлунур: «Муножатнома», «Чиҳил ҳадис», «Назм ал-жавоҳир», «Сирож ал-муслимин», «Насойим ал-муҳаббат», «Лисон ат-тайр», «Маҳбуб ал-қулуб», «Таворихи анбиё», «Таворихи мулук», «Хамсат ал-мутаҳаййирин», «Мажолис ан-нафойис», «Хамса»данки: «Ҳайрат ал-аброр», «Фарход ва Ширин», «Мажнун ва Лайли», «Сабъаи сайёра», «Садди Искандарий», «Тўрт девон»ки: «Ғаройиб ас-сиғар», «Наводир аш-шабоб», «Бадойи ал-васат», «Фавойид ал-кибар», «Мезон ал-авзон», «Муншоот», «Муҳокамат ал-луғатайн», «Вақфия», «Маноқиби Мир Саййид Ҳасан», «Маноқиби паҳлавон Муҳаммад», «Соқийнома», йигирма саккизинчи форсий «Девон»ларики, йэди бинг байтдан зийададур ва анда «Фоний» тахаллус эдарлар ва йигирма тўқузунчи форсий китоблари вар эдики, маълум ўлмады, йаъни мақсуд луғатга мутааллиқ китоблари кўрилмашидир».

Кўрсатилган асарларда «Маноқиби Паҳлавон Муҳаммад», Форсий «Девон» ва форсий «Муншоот»дан бирор сўз олинмаган, мисол ҳам келтирилмаган. Аммо луғатда Лутфийнинг шеър, туюқлари, «Гул ва Наврўз» достони, Мир Ҳайдар шеърлари, Убайдхон ғазаллари, Ҳусайн Бойқаро шеърлари, Хожа калон Паноҳий шеърлари, Бобир Мирзо рубоиёти ва ғазаллари, Камол Умий, Қутбий, Наимий шеърлари ва Ҳотифий «Зафарнома»сидан иллюстратив материал келтирилган. Уч ўринда ўмақ «қабилла», бэкач «қиз» ва талай «талон, талаш» луғат мақолаларида, ривоятга кўра, бир қабиллага мансуб қизни Банной севиб қолганда айтган туркий байти келтирилган:

Жафони жонга талай алдынгыз алай-му бўлур?
Сизинг ўмақда бэкач расмингиз булай-му бўлур?

Дуважвақаан сўзлари учун Шайх Атторнинг «Вуслат нома»си ва Навоийнинг «Насим ал-хулди»дан бир байтдан мисол келтирилган. Форсий иллюстрациялар фақат шу икки ўриндагина учрайди. Булардан бўлак луғатда муаллифлари кўрсатилмаган ғазал, қитъа, рубоий, мухаммас ва бошқалардан ҳам иллюстратив парчалар келтирилади. «Абушқа» луғатининг нусхалари ва унинг Вельяминов—Зернов нашрида келтирилган иллюстратив материалларни шу материаллар олинган асарлар билан қиёслаш натижалари уларнинг орасида фарқлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Бу тўғрида бошқа шоирларга нисбатан камроқ мисол келтирилган Бобур «Девони» ва «Абушқа» нашрини солиштириш мисолида гапириш мумкин. Бунинг учун Бобур ғазаллари ва рубоийларидан олинган мисолларни Вельяминов—Зернов нашрида берилганича териб оламиз ва Бобур «Девон»и (1965 й. С. Азимжонова ва А. Қажумов нашри) билан қиёслаб чиқамиз.

Нашрда иллюстратив мисоллар рубоий бўлса тўлалигича, ғазаллардан эса фақат бир байт келтирилади. Табиийки, маъноси очиб берилаётган сўз шу рубоий ёки байт ичида бўлади. Луғатда беш рубоий ва яна шунча ғазалдан парча топилди.

Рубоийларнинг биринчиси тўғ луғат мақоласи ичида келади. Қулайлик учун мисолларни «Девон» нашрида келишича кўрсатамиз.

Гурбат туғи ёпқон руҳи зардимниму дей?
Ё ҳажр чиқарган оҳи сардимниму дей?
Ҳолинг не дурур билурмусан дардимни,
Ҳолинг сўрайму, йўқса, дардимниму дей?

«Абушқа»да «ёпқон» ўрнида «топқон» ёзилган. «Туғ»нинг маъноси «ғубор, тўзон» дейилишига кўра, «ёпқон», албатта тўғри бўлади.

Кейинги рубоийни «Абушқа»нинг тўғган луғат мақоласидан топамиз. У нашрда бундай:

Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки куёшдек маҳи тобонимға,
Етгил дағи иштиёқ ила, Бобурдин,
Зинҳор дегил: салом туққонимға.

Нашрдаги тўғган ва «Девон»даги туққоннинг ҳар иккаласи ҳам орфографияга хилоф эмас, чунки қ-ғ, ғ-қ фонетик ўзгаришлари Навоий тилига хосдир. Лекин «Девон» нашридаги «ул гули хандонимға» тўғри. Чунки луғатдаги рубоийнинг биринчи «Азм айла, сабо, ул бети гули хандонимға» мисрасидаги «бет» ва «гул» форсий изофа билан кела олмайди ва шунинг учун «бет» сўзининг охирига бир «йо» (и) қўшилиши керак. Агар

«бети» ёзиб, ва ўқиганимизда ҳам барибир «гули хандонимға» ўқилиши шарт бўлгани учун «бет» сўзи умуман ортиқча бўлиб қолади.

Учинчи рубойи луғат ва «Девон» нашрида бир хил келган. Мана ўша рубойи:

Хотирни баҳор фаслида гашт оладур,
Қўз нуруни ранги лолау дашт оладур.
Хуш улки толаларда юруб сайр этса,
Бу фаслдаким дилкаш толадур.

Тўртинчи рубойи ҳам бир хил:

Юз шукр де, Бобурки, карими Гаффор;
Берди санга Синду Ҳинду, мулки бисёр,
Иссиқлиғига гар сенга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десаиғ, Ғазни бор.

Сўнги бешинчи рубойи нашрда йўқ:

Хуш улки, баҳор фасли бу дунёда
Бўлғай тараб асбоби бор омода.
Гар бўлмаса асбоб эталиғу орифона
Мендин газзагу таом, сендин бода.

Энди ғазаллардан олинган мисолларга ўтамиз.

Келтурса юз балони ўшул бевафо манга,
Келсун агар юзумни эвурсам, бало манга,

мисралари билан бошланувчи ғазалдан:

То ёр кимни истару кўнглина ким ёқар,
Ташвиш бежиҳатдурур охир санга, манга.

байти й а қ а р луғат мақоласида иллюстрация сифатида берилган. «Абушқа»да «кимни» ўрнида «нени», деб хато ёзилган.

с ў к у и ч луғат мақоласидаги мана бу байт ҳар икки манбада бир хил:

Қилмоқ умиду бийм ила хизмат шоҳ оллида,
Дарбонининг сўкунчу таёқига арзимас.

Луғат ва Девонда «Бор» радибли ғазалнинг мақтаи бир хил:

Фигоним ошти булбулдин, ғами йўқ зарра бу қулдин,
Басе, Бобур, ўшал гулдин кўнгилда хорхорим бор,

Лекин юқорида тавсифини гапирганимиз «Абушқа»нинг 1424 рақамли қўлёзмасининг ўш а л луғат мақоласида «Бобур» ўрнида «бор бир» деб хато ёзилган.

«Абушқа»нинг с ы ғ н а қ луғат мақоласида бир ғазал мақтадаги «хублар» сўзини ҳеч бир шубҳасиз «Девон» нашрида берилган тўғри «Турклар» билан алмаштириш лозим:

Турклар хатти насйбинг бўлмаса, Бобур не тонг.

Бобурий хатти эмасдур, хатти сифноқидурур.

Кўриниб турибдики, манбалардан фойдаланилганда эҳтиёткорлик ва синчковликка ҳамма вақт ўрин қолдиришимиз керак. Ушбу ўринда «Абушқа»нинг нашри ва 1424 рақамли нусхасида Бобурдан келтирилган мисоллардагина эмас, бошқа жойларда ҳам хатоларнинг борлигини ҳисобга олиш керак. Кўп ҳолларда луғат ва тазкираларга ишонч тўла бўлади. Лекин бу ерда ҳам қўшимча манбалар мавжуд бўлган тақдирда масалага қиёсий ёки бошқача қилиб айтганда, танқидий қарашни унутмаслик керак.

Алишер Навоий асарларига тузилган луғатлардан «Абушқа» ўзининг лексик материални қамраб олиши жиҳатидан «Бадойи ал-луғат»га нисбатан бойлиги ва кенг ўқувчилар оммаси фойдаланиши учун қулайлиги туфайли унинг қўлёзма нусхалари кенг тарқалган. Бу эса луғатни илмий муомалага киритиш ишини биринчи навбатда амалга оширишнинг омили бўлди. Натижада «Абушқа» навойшунослар, тюрколоғлар ва ўзбек классик адабиёти мутахассислари учун тез-тез мурожаат қилиб туриладиган китобга айланишига олиб келди.

Луғатнинг мана шу бахтли ва инсонлар учун истифодали тақдири ҳақида ўйлаб юрган кезларимнинг бирида илмнинг катта йўлига эндигина кириб келаётган бир ҳамкасбим XIV аср шоири Саййид Қосимий маснавийларида учраган баъзи сўзлар ҳақида сўраб қолганида мен унга:

— Румийга мурожаат қилинг, — дедим.

— Қайси, Жалолиддин Румийгами? — ажабланди у.

— Йўқ, «Абушқа» муаллифи Румийга.

Орадан бир қанча вақт ўтди. Бу воқеа хотирадан кўтарилган ҳам эди. Аммо бир кун и ўша ҳамкасбим «Румий»ни бериб ту-ринг», — деганида ҳеч бир ўйламай, беихтиёр «Абушқа» нашрини узатдим. Назаримда энди Румийни ҳамма биларди.

САНГЛОХ

«Абушқа»дан сўнг икки аср давомида Алишер Навоий асарларига бағишланган катта луғат тузилгани кўзга ташланмайди. Бу давр ичида Навоий асарлари қўлёзмалари ҳошияларига битилган кичик луғатчаларгина шу қўлёзмалар билан бирга бизгача етиб келган. Эски ўзбекса-форсча луғатнавислик анъаналарининг XVIII асрдаги равнақи Мирза Муҳаммад Маҳдийхон номи билан боғлиқ, лекин унинг ҳаёт йўли ҳақида маълумот жуда оз.

Муҳаммад Маҳдийхон давлат хизматида бўлиб, Нодиршоҳ (1688—1747) нинг шахсий муншиси ва сарой тарихчиси вазифаларида ишлаб юрган. Унинг Нодиршоҳга бағишланган «Тарихи Нодирий» ва «Дурраи нодира» асарлари мавжуд. Бу тарихий асарларнинг биринчиси Нодиршоҳ қатл қилингандан бир йил кейин—1748 йилда узил-кесил тугатилган. Шоҳнинг шахсий мунши ва сарой тарихчиси лавозимида ишлаган Маҳдийхон, албатта, бу вазифага муносиб билим ва амалий тажрибага эга шахс бўлгани ўз-ўзидан маълум. «Дурраи нодира» асари бу фикрни яна ҳам ойдинлаштириб, кенгайтиришга ёрдам беради. Бу асарнинг биз истифода қилишимиз мумкин бўлган 1875 йил Бомбай нашри Маҳдийхоннинг тарихчигина эмас, балки зўр стилист ёзувчи бўлганини ҳам кўрсатиб турибди.

У стилистикадан ташқари «адаб илмлари»нинг бошқа жабҳаларини ҳам чуқур ўрганган, чунки Маҳдийхон «Дурраи нодира» нинг дебочасида бу илм ҳақида гапирар экан Абулфазл нуҳот, Аҳфаш, Саълабий, ибн Сиккит, Зужжож, ибн Анборий, Фарро, Ҳаририй, ибн Холавийа, Жоҳиз, ибн Ҳиррий, Мубаррад, Суютий каби улуг файласуф, адиб ва тилчи алломаларни тилга олади.

Маҳдийхон шоир ҳам бўлган. Унинг «Кавкаб» тахаллуси билан шеър ижод қилгани ҳақида «Дурра-йи нодира» нашрининг сўнгида гапирилади. Маҳдийхоннинг шеърлар девони ҳам бордир, лекин «Дурра-йи нодира» ичида турли воқеалар ҳикоялари ичига сингдириб юборилган арабча ва форсча манзумаларнинг мавжудлиги унинг шоирлик санъати ҳақида гапиришга имкон беради. Бу шеърлар қисқа, лекин теран фикрлар хулосасидан иборат, уларнинг бадий жиҳати ҳам юқори.

Маҳдийхон Нодиршоҳ ёки Тахмосиқулихон хизматида бўлган. Бу киши аввалига 1726 йилда шоҳ Тахмосп II хизматига киради. Афғон ва турк босқинчиларига қарши мустақиллик учун кураш олиб бораётган кенг халқ оммасини ўз тарафига ағдириш мақсадида, у мазкур босқинчиларни Эрондан қувиб чиқаришга даъват қилди. 1730 ва 1732 йиллар аввал афғон, сўнгра турклардан Эронни озод қилгач, 1736 йилда ўзини Эрон шоҳи деб эълон қилди. Феодал табақаларнинг манфаатини кўзлаб, меҳнаткашлар учун моддий жиҳатдан оғир тушган босқинчилик урушлари олиб борган Нодиршоҳ давлат ва омма ишларида қаттиққўл эди. Натижада у барпо этган давлат тириклигидаёқ инқирозга юз тутди, ўзи эса фитна натижасида 11 йил давом этган ҳукмронликдан сўнг 1747 йилда ўлдирилди.

Албатта бундай шоҳ қўлида хизмат қилиш ёки Маҳдийхоннинг саройда тутган мавқеи нуқтаи назаридан ёнма-ён ишлаш ҳар қандай кишининг қўлидан келмайди. Афтидан Маҳдийхон ўта тadbиркор ва сиёсатли киши бўлган. Сўзда ва амалда қатъийлик унинг характери ва юриш-туришига хос бўлганки, Нодиршоҳ қатлидан сўнг ҳам омон қолган ва ажабланарли томони шундаки, 1748 йилда Нодиршоҳга бағишланган «Тарихи Нодирий» асарини ҳам узил-кесил ёзиб тугатади. Яна 11 йилдан сўнг, яъни 1759 йилда «Санглоҳ»ни ҳам поёнига етказди.

Клосон уни истараси иссиқ, ёқимли киши ҳисоблайди. Маҳдийхоннинг шундай киши бўлиши ҳақиқатдан узоқ эмас, чунки кўпинча айни шу хислат эгалари золимлар қўлида ҳам иззат-эҳтиром қозона олганлар. Унинг табиатидаги бу беғаразлик «Санглоҳ»даги айрим ўринларда кўзга ташланади. Масалан, ўзидан олдин ўтган муаллифлар луғатларида йўл қўйилган хатоларни тузатишда «Санглоҳ»ни ҳам поёнига етказди.

Маҳдийхоннинг Нодиршоҳ ўлимидан кейинги хизмати ва ҳаёти ҳақида бирор набса дейиш қийин. Ҳар ҳолда инглиз олими Клосоннинг «Маҳдийхон «Санглоҳ»ни тузиш пайтида анча қариган, сарой хизматида ҳам бўлгану лекин қолган умрини Навоий асарлари ва туркий тилларни ўрганишга бағишлаган»,— деган фикри бизга маъқул кўринади.

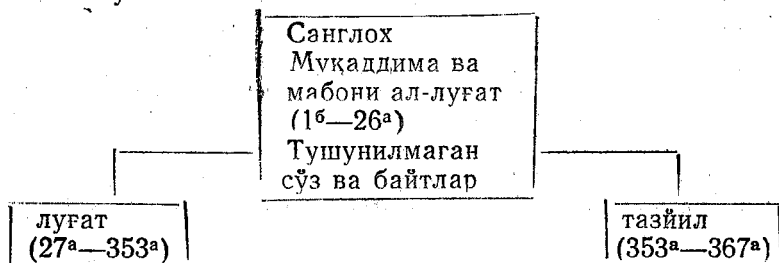
Клосон 1960 йилда Лондонда «Санглоҳ» нашрини амалга оширгач, луғат илмий муомалага киритилди. Эндиликда Мирза Муҳаммад Маҳдийхонни лексикограф олим сифатида қайл қилиш билан бирга, унинг луғатнавислик соҳасидаги фаолиятига баҳо бериш ҳам мумкин.

«Бадойи ал-луғат»нинг ношири А. К. Боровков «Санглоҳ» муаллифи Маҳдийхон эканлиги ҳусусида шубҳага ўрин қолдириб, луғат авторлиги масаласини ҳозирча очиқ қолдиришга тўғри келмади»,— дейди. Бу фикрнинг пайдо бўлишига сабаб «Бадойи ал-луғат» охирига илова қилинган 180 сўз рўйхати бошланишида

«Санглох» сўзининг борлигидадур. А. К. Боровков бу сўзни қатъий равишда луғат номи тушуниб, ушбу исмдаги луғат Маҳдийхондан илгари тузилган, деган хулосага келади. Гап шундаки мазкур сўзлар рўйхати бошидаги: «Чун баъзи аз луғатҳойи санглоқи девони Навоий дар завийи саҳву нисён навишта нашуда буд дар инжо сабт мешуд (Навоий девонининг тошдек қаттиқ—қийин сўзларининг баъзилари хато ва унутиш натижасида ёзилмай қолганлиги учун, бу ерда келтирилди)»,— деб тушунилганда, Маҳдийхоннинг муаллифлиги ҳақида шубҳага ўрин қолмаган бўларди.

«Санглох» нашрининг турк, навоийшунослик ва эски ўзбекчафорсча луғатлар традицияси учун аҳамияти буюклиги учун бу нашр ва унинг усуллари ҳақида гапирмай бўлмайди. Клосон нашр учун «Санглох»нинг бизгача етиб келган Британ музейи ва Бодлеан кутубхонасининг уч нусхасини олган. Нашр фототипик усул билан амалга оширилиб, Клосон уни батафсил кириш ва индекслар билан таъминлаган. Натижада луғат тўла тексти билан бирга чуқур анализ, статистик маълумотлар, жадвал ва кўрсаткичлардан иборат фундаментал иш вужудга келди. Бу нашр энди «Санглох» устидаги турли илмий масалаларни тадқиқ қилишда асос бўла олади.

«Санглох» таркиб жиҳатидан Навоий асарларига тузилган бошқа луғатлардан айрилиқча туради. Уни қуйидаги жадвалда кўрсатиш мумкин:



Жадвалдан кўриниб турибдики, Маҳдийхон китобни умумий ном — «Санглох» билан атаган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи луғатнинг киришида ўзбек тили ва Навоий лексикаси ибораларининг салобати ва сўзларининг қийин (қаттиқ)лиги сабабли китобга «Санглох» ном қўйганини айтади. Мана шу ўринда «Бадойи ал-луғат» охирига илова қилинган 180 сўз рўйхати бошланишидаги биз юқорида таржимаси билан берган жумладаги «Санглох» маъноси тўғри эканини яна бир бор қайд қилиш мумкин. Шунинг билан бирга «Санглох» сўзи ушбу маънода Маҳдийхонга «Бадойи ал-луғат» орқали маъқул тушган десак ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлмайди. Чунки Маҳдийхон «Бадойи ал-луғат»дан фойдаланган ва унинг муаллифини кириш ва луғат ичида кўп марта тилга олади.

Маҳдийхон киришда Алишер Навоий асарларига тузилган лу-

гатлардан яна бир нечтасини санаб ўтади. Унинг бу маълумотлари туфайли «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»дан ташқари иккинчи Румий, Фароғий, Надр Али, Мирзо Абдулжалил Насирийларнинг бизгача етиб келмаган луғатлари бўлганлиги ҳақида муҳим хабар топамиз. Луғатдаги арабча, форсча ва усмонли-туркча сўзларни беришда Маҳдийхон араб тилининг изоҳли луғати «Қомус», форс тилининг изоҳли луғатлари «Бурҳони Коте», «Фарҳанги Жаҳонгирий», «Муаййад ал-Фузало», Шохидий Румийнинг «Нисоб»и, «Тухфат ал-муъминин» ва номлари кўрсатилмаган луғатлар муаллифлари Ҳалимий Румий, Неъматуллоҳ Румийларга ўз ўрнида ишора қилиб боради. Бу ҳол «Санглох»нинг шарқ илмида қадимдан риоя қилиб келинаётган чинакам олимликнинг энг яхши традицияларига амал қилишнинг ёрқин намунаси бўла олиш даражасида эканини кўрсатади.

Муҳаммад ёшлик чоғларидан Алишер Навоий шеърларини севиб ўқиган. Уларни тушуниб, англаш учун кучли истак билан яшаган Маҳдий Навоий асарларидаги қийин сўзларни йиға бошлайди. Унинг айтишича, ўзидан илгари тузилган луғатлар жуда қисқа, сўзларнинг маъноларини ечишда хатоларга йўл қўйилган. Буларнинг ҳаммаси Нодиршоҳ салтанатида рўй бераётган воқеаларни, шохнинг турли фармонларини ёзиш, аҳолидан тушган арзлар билан шуғулланиш ва давлат ишлари билан мамлакатнинг узоқ-яқин ерларига сафарларда юриш билан банд бўлишига қарамай, «Санглох» учун муттасил материал йиғиб боришга сабаб бўлган.

Бу қисқа маълумотлардан сўнг «Санглох»га кириш вазифасини ўтовчи рисола-эски ўзбек тилининг грамматикаси бошланади. У муқаддима, тарсиф ва олти мабно (асос)дан ташкил топиб, «Мабоний ал-луғат» («Тил асослари») махсус номини олган.

Муқаддима ҳам қисқа. Унда «Мабони ал-луғат» рисоласи таълиф қилинишининг асосий сабаблари кўрсатилади. Рисолада келтирилган мисоллар ва луғат учун сўзлар Навоий «Хазойин ал-маоний»сининг тўрт девони ва «Хамса»нинг беш дostonидан ташқари шеърый асарлардан «Лисон ат-тайр», «Арбаъини манзум», «Назм ал-жавоҳир», насрий асарлардан «Маҳбуб ал-қулуб», «Мезон ал-авзон», «Хамсат ал-мутаҳаййирин», «Насойим ал-муҳаббат», «Тарих ал-анбиё», «Тарихи мудуки ажам», «Мажолис ан-нафоис», «Муножот», «Вақфномаи мадрасаи ихлосийа» — жами 21 асар санаб ўтилган.

Тарсифда Маҳдийхон бу сўзнинг маъносига мувофиқ ўқувчини «Мабони ал-луғат»даги грамматик қоидалар қай йўсинда бериб борилиши ва уларни ўзлаштиришнинг йўл-йўриқлари билан ташвиштиради. Шундан сўнг эски ўзбек тилининг грамматикасига ўтилади. Бу ердаги олти мабно (асос)да эски ўзбек тили қоидалари бошқа туркий тиллар қуруми билан қиссий ўрганилади. Ҳар бир грамматик қоида бой фактик материал асосида тушунтирилиб

қондадан четлашишлар фонетик ёки бошқа бирор қонуниятлар асосида бўлганлари ёритиб борилади. Мабнолар бобларга, боблар расмларга бўлиниб, грамматик қондалар ўзлаштирилишини енгиллаштиришга қаратилган. Маҳдийхоннинг рисолаи ёзиш услубини аниқроқ тасаввур қилиш учун рисоладан кичик бир парчани таржима қиламиз:

«Биринчи мабно. Феъл формаларининг кўринишлари ҳақида. Бу мабно ўн бобдан ташкил топган.

Биринчи боб. Масдарлар ҳақида.

Гарчи феълнинг барча хусусиятларига кўра феъл формаларининг бош шакли бўйруқ феъли бўлиб, аввал тушунтирилиши керак бўлса ҳам, лекин араб тилида масдарлар олдин тушунтирилгани учун бу тилда ҳам масдарлар олдин баён қилиниб, уларни икки фаслга бўлинди.

Биринчи қисм... Турк тилида масдарлар — мақ, — мак билан тугалланади: алмақ яъни олмоқ, жэтмақ, яъни кетмоқ каби.

Иккинчи қисм. Бу қисм икки турга бўлинади. Биринчи тури феъл формалари бўлиб, ҳозирги — келаси замон феълнинг биричи бўлаги шу жумладандир: б а р у р, яъни боради, ч э к а р, яъни тортади, а ғ р ы р, яъни оғриди каби... Масдар ҳамда ҳозирги — келаси замон сифатдоши маъносида ҳам келади. Чунончи, қуйидаги мисолда б а р у р «бормоқ» маъносида ишлатилган;

Бас, ки қан барды аламлар йузланип ҳар дағима,

Заъф ифроти йақынлаштурды барур чағима.

Шунга ўхшаш ч э к а р «Сабъайи сайёра»да «тортмоқ» маъносида шундай келади:

Қатра ичкунча дастрас манга йўқ,

Ғайри дарё чэкар ҳавас манга йўқ.

Хуллас, ўқувчи «Мабони ал-луғат»ни пухта ўргангачгина, луғатдан тўғри фойдалана олади ва у ердаги лексик материални ўзлаштиргач, Алишер Навоий асарларини ўқиб, тушуниши мумкин бўлади. Навоий асарларидаги баъзи қийин арабий ва форсий сўз ва ибораларни тушунишда луғат охирига илова қилинган «Зайл» ёрдам беради.

«Мабоний ал-луғат»ни китобнинг иккинчи энг кичик қисми — Маҳдийхон тушунмаган 12 сўз ва ичида шу сўзлар келган байтлар яқунлайди. Бу 12 сўзни Фатҳали Қожор ҳам тилга олади, шунинг учун биз улар ҳақида «Луғати атрокийя» бобида бафуржа гапирамиз.

Китобнинг асосий луғат қисми 5 жузвга бўлинган, 1-жузв белгиланмаган, лекин у 27^а варақдан бошланиб, ўз ичига алиф ҳарфи билан бошланган сўзларни киритади. 2-жузвда бошланиши бо—зо ҳарфли сўзлар келади, сод, зод, то, зо, ʻайн, ғайн ва фо ҳарфли сўзлар (203^б—263^б) 3-жузвда жойлашган. 4 жузв — қоф ва коф билан бошланган сўзлар (263^б—317^а). Лом, мим, нун, ҳо, вов ва

йо ҳарфлари билан бошланган сўзлар охириги 5-жузв (317^б—353^а) ни ташкил қилади.

Қисмлар китобларга бўлинади. Буларнинг ичига кирган ҳар бир ҳарф мустақил китобни ташкил қилган. Ҳар бир китоб ичига кирган сўзлар биринчи ҳарфларининг ҳаракасига кўра аввал мафтуҳот, сўнг мазмумот ва ниҳоят максурот бобларига йиғилган. Биринчи ҳарфи алиф, вов ёки йо ҳарфли сўзлар ҳам мазкур боб номлари билан атала беради.

Мана шу ердан бошлаб, «Санглох»нинг умумий тузилишидаги «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»га ўхшашлик жиҳатлари тугайди ва унинг Алишер Навоий луғатлари ичида тутган ўзига хос оригинал принцип ва хусусиятлари бошланади.

Ҳар бир боб ўз навбатида маҳсус номларга эга бўлмаган бўлакларга ажралади. Улар маа-л-алиф (алиф билан), маа-л-бо ва ҳ. з. сўзлар билан бошланади. Бўлакчалар ичида феъл ва унинг бошқа шакллари аралаш келса, мина-л-муштаққот (ясама формалар) ва мина-л-жавомид (ўзгармас формалар) бўлакчаларига айрилади. Биринчи бўлакчада феъллар, иккинчисида бошқа сўзлар келади.

«Санглох»нинг ўзидан олдинги луғатларга нисбатан беқиёс катта ҳажми кўзга ташланади. 6181 луғат мақолани ўз ичига киритган бу луғат «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»даги ҳамма сўз ва сўз формаларини бирга қўшиб санаганда ҳам улардан кўра бир неча марта кўп ўрин эгаллаши керак, албатта. Бу сўзларнинг боблар бўйича жойланиши қуйидагича:

№№	боб номи	луғат мақола сони	№№	боб номи	луғат мақола сони
1	алиф	1428	15	зод	—
2	бо ва по	548	16	то	31
3	то	691	17	зод	—
4	со	—	18	ъайн	26
5	жим ва чим	413	19	гайн	4
6	ҳо	3	20	фо	16
7	хо	34	21	қоф	657
8	дол	226	22	коф ва гоф	373
9	зол	—	23	лом	27
10	ро	5	24	мим	115
11	зо	16	25	нун	45
12	син	514	26	ҳо	28
13	шин	265	27	вов	7
14	сод	2	28	йо	607

Эътибор берган бўлсангиз, юқорида «Санглох»нинг сўзлари ҳақида гапирганимизда, «луғат мақола» ва ундан илгари тузилган икки луғат лексикаси хусусида эса «сўз ва сўз формалари» ибораларини қўлладик. Гап шундаки, «Бадойи ал-луғат»да қисман, «Абушқа»да эса умуман сўз формалари ҳам луғат мақолалар бошига олингани учун мустақил сўзлар ҳисобига киритилиб келади. Агар «Санглох»да ҳам сўз формаларини мустақил сўзлар сифатида санайдиган бўлсак, бу ердаги сўзлар сонини ифодалаш учун 20 000 дан кам бўлмаган рақамдан фойдаланишга тўғри келарди. Бунинг сабаби шундаки, бош сўзи феъл-луғат мақолалар ичида унинг 35 тагача грамматик формалари ҳам келтирилган.

Сўзларнинг алифбе тартибида ҳам бу ерда ўзгача ҳол билан юзлашамиз. Бу тартиб, айрим механик хатоларни ҳисобга олмаганда, қатъий қоида характериға эға. Турли боблардан олинган мана бу сўзлар қаторларини олиб кўрадиган бўлсак, ушбу қоидаға ҳақиқатда амал қилинганиға қаноат ҳосил қилиш мумкин:

а, ат, абадан, апағ (апақ), абаға (абақа), абдан, априк, абсам, апкин, абам кўмачи, абу, абушқа.

табқу, табқур, табу сағрақы, табуғ (табуқ), табуғсақ, табуқчы (тапуғчы), тапын, тапсы, тапал.

б ва п ҳарфлари бир бобға киритилгани учун п дан сўнг б, ёки аксинча келиши алифбе тартибини бузмайди. «Алиф боби»даги сўзлар қаторида а п кин дан сўнг а б а м к ў м а ч и, «то боби» да эса та п с ы дан сўнг та п а л келиши ҳам тўғри, чунки «Санглох»да сўзларнинг ҳарф усти ёки остига қўйиладиган ҳаракка белгилари сўзнинг аввалги уч ҳарфидан сўнг алифбе тартиби учун аҳамиятсиздир.

Бу ҳол Маҳдийхоннинг араб тили луғатларидаги ўзак принципдан унумли фойдаланганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам луғатда феълларнинг жойлашиши хусусида «Мабони ал-луғат»да берилган мана бу қоидаға амал қилиш керак:

«...араб тилида сўзларнинг ўзаги ва феъл формаларининг бош шакли масдар бўлса, турк тилида буйруқ феъли-феъл формаларининг бирламчи ва бош шакли ҳисобланади. Ҳар хил маъноға эға бўлган белги (аффикс)ларнинг ҳар бири буйруқ феълиға орттирилади. Мазкур белгиларнинг қўшилиши билан турли маънолар ифодаланади...»

Демак, сўз юритаётган луғатимиздаги феълларнинг — мақ, -мақ қўшимчалари ва Маҳдийхон айтган аффикслар уларнинг алифбе тартибини аниқлашда ҳисобға олинмаслиги зарур. Шу қоидаға риюя қилганимиздагиға қа а н, қа п ма қ, қа пы ш ма қ, қа пы л ма қ, қа п тур ма қ, қа па ма қ, қа па л ма қ, қа бар ма қ, қа пар т ма қ, қа п са ма қ, қа п қ ар ма қ, қа п ла ма қ, қа па т ма қ, қа п, қа па, қа ба ча ва ҳ. з. сўзлар қатори алифбе тартибида эканиға иқрор бўламиз. Чунки ушбу қатордаги қа п ма қ ва қа п ор алигидаги ҳамма

Феълларнинг бирламчи формаси сифатида — қ а п қабул қилиниши керак.

Луғат мақолаларнинг бош сўзлари ҳамма сўз туркумларидан ташкил топган. Феъллар инфинитив формада, қолган ҳамма сўз туркумлари бирлик сон бош келишида келади.

Сўзлар ҳаракаларсиз, аммо уларнинг тўғри ўқилиши учун фонетик қайдлар бор, Сўз унлилари алиф, вов, йо ҳарфлари билан ифодаланган бўлса, фонетик қайдлар, айрим истисно ҳоллардан ташқари, берилмайди, чунки унлиларининг ҳарфий ифодаси уни ўқиш учун етарли ҳисобланади. Сўз унлиларининг ҳарфий ифодаси бўлмаган тақдирда фонетик ишораларнинг бўлиши қоида тусини олган. Масалан, с а в у қ сўзидаги унлилар алиф ва вов ҳарфлари билан келгани учун фонетик қайдлар йўқ ва уларнинг бўлиши ортиқча жой эгалларди холос. Аммо фақат ундош ҳарфлари берилган сўзда ўзгача ҳол билан юзлашамиз:

«коф, бо, нун, коф — би-фатҳи бойи ажамий ва нун, яъни к а п а н а к».

Маълум сўз ёрдамида «бар вазн» (вазнда) ибораси билан ҳам сўзнинг ўқилишига ишора тез-тез учраб туради.

Сўзларнинг маъноси форс тилида берилади, лекин деярли ҳамма ўринда араб сўзлари ҳам иштирок этади.

Баъзан маъноси ечилаётган сўз усмонли турк, араб ёки форс тилида ҳам мавжуд бўлса, буларнинг маънолари ҳам қайд қилинади:

т а л — номи дарахти бид, ки онро ба арабий хилоф гўянд... ва ба туркийи румий шохчаи дарахт ва ба фарсий чаҳор маъни дорад... (тол дарахтининг номи, уни арабчасига «хилоф» дейдилар... ва румий туркийчаси — дарахт шохчаси. Форс тилида тўрт маънога эга...).

«Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»даги бошқа ҳамма фонетик қайдлар «Санглох»да ҳам бор. «Абушқа»да бир хил ёзилишга эга, лекин турли маъноли сўзлар айрим луғат мақолаларда берилган бўлса, Маҳддийхоннинг луғатида улар бир луғат мақола ичиди. Аммо уларнинг ҳар бири тегишли фонетик ишоралар билан қайдланиб боради:

«Жим, йо, ро — «тир» вазнида, (яъни жир) уч маъноси бор...

ажамий жим, яъни чим билан ҳам ўша уч маънода ишлатилади...»
Грамматик қайдлар Навоий асарларига тузилган бошқа бирорта луғатда «Санглох»дагидек бой ва системали эмас. Агар луғатдаги ҳамма грамматик қайдлар санаб ўтиладиган бўлса, бунинг учун анча жой талаб қилинарди.

Сўзларнинг маъноларини тасдиқлаш учун иллюстрациялар ёки Маҳддийхон тили билан айтганимизда, шохидлар Навоийнинг юқорида зикр қилинган 21 асаридан ташқари Абу Бакр Мирзо Бобур, Бухорий, Мирзо ҳожи Самарқандий, Саййид Ҳасан, Мир Ҳайдар, Ҳумоюн, Ҳусайн Мирзо, Ҳожа Қалон, Искандар Мирзо, Лутфий,

Носир, Мулла Соқий, Убайдхон Ўзбек асарларидан олинган. Усмонли туркча сўзлар учун мисоллар Фузулий, Мунажжим Румий, Наби Румий, Насимий, Саъдиддин Сафо Румий ижодидан келтирилади. Форсий муаллифлар — Абулфарас Румий, Озарий, Ҳаким Асадий, Мулла Жомий ва Жувайний асарларидан ҳам мисоллар жалб қилинган. Автори номаълум парчалар учун «ло адри» («билмайман»), «шоир» («бир шоир») ёки «масал» сўзлари билан қайд қилинган. «Калила ва Димна»нинг ўзбек, усмонли — турк ва форс тилидаги нусхалари, «Ўғузнома», «Тарихи Акбарий», «Тарихи Жаҳонкушо», «Ҳабиб ассийар», «Матла ас-саъдайн», «Миръот ал-адвор», «Равзат ас-сафо», «Вассоф», «Зафарнома», «Зийнат ал-мажолис» асарлари ҳам «Санглох» иллюстрациялари учун манба вазифасини ўтаган.

Маҳдийхон фойдаланган бу манбаларнинг тўла рўйхатини келтиришдан мақсад — у бажарган ишнинг нақадар улкан эканини кўрсатишдир. Дарҳақиқат «Санглох»нинг аҳамияти ҳақида гапирганда, Навоий асарларига тузилган луғатлар доираси торлик қилади ва у, умуман, туркий тиллар бўйича тузилган икки тилли луғатлар ичида ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши мумкин.

«Санглох»да араб ва форс тилларининг катта изоҳли луғатларидагина учрайдиган бир лексикографик усул бор. Бу усул вазифасини рус лексикографияси назариясидаги «перекрестные ссылки» термини яхши ифодалайди ва луғатларга муурожаат қилувчи ҳар бир киши учун тушунарлидир. Силканинг икки хил келишига мисол.

«ч э к и н — ...«чим»нинг фатҳи билан (яъни чакин) икки маънода қўлланади. Бу «жими мафтўҳа»да зикр қилинган эди».

«ч ў ғ — ...шу маънода ч ў қ ҳам ишлатилади. «Жим билан қоф боби»да зикр қилинади».

Луғат мақолалар ичида, кўпроқ сўнгроғида Маҳдийхон фойдаланган луғатларига ўз муносабатани билдирган ўринлар ҳам учраб туради. У асосан сўзни ёки унинг маъносини тузатиб беришга интилади.

«т и м - т и м — ... Толе Ҳаравий «тим»ни томчиламоқ, «тим-тим»ни эса тома-тома, деб ёзиб хато қилган».

«т у с ... иккинчи маъноси: насаб, келиб чиқиш, яратилиш. Толе Ҳаравий ёзишича, «бўртиқ юзали тери ва тимоч (сафьян) маъносидадир».

Маҳдийхон бошқа луғатларга муносабатини иккинчи мисолдаги тарзда билдирса, шундай маънога ўрин бериш мумкин деб тушунилади. Энди луғат мақолалар тўла ҳолда қандай кўринишга эга бўлиши ҳақида гапириш мумкин. Феъл луғат мақоланинг бош сўзи бўлиб келганда, унинг тусланиши ҳам берилади. Тусланиш тўла ёки қисман бўлиши мумкин. Тўла тусланишга, масалан, б а р м а қ (бормоқ) луғат мақоласини олиш мумкин. Уни таржимادا келтирамиз:

бармақ — уч маънога эга, Биринчи маъноси — «бормоқ». Иккинчиси — «йўл тутмоқ». Учинчиси — «бармоқ». Чунончи икки маъносига ийҳом йўли билан (Навоий) дейди, шеър:

Барды тишлаб бармағы, кўргач Навоий ҳолини,
Ҳам ҳайоту ҳам ўлум кўрдум анинг бармағыда.

бармақлығ — бу ҳам «бормоқ» ва «йўл тутмоқ»дир. Румий тилида «иҳота; четан»ни шундай дейдилар. У билан уй атрофи ўралади. Бу жавомид (ўзгармас) формалар зайлида зикр қилинади. **барды** — «борди» ва «йўл тутди». Шеър:

Иккинчи маънога эга ийҳом йўли билан
Ияхшы барды меҳробонлығларда шайъ-у-ллоҳ субҳ.

бардуқ — «бордик» ва «йўл тутдик». **бардынг** — «бординг» ва «йўл тутдинг». Иккинчи маъноси Фарҳоднинг ишқ хитобида келади; шеър:

Манга эй ишқ ҳамдардона бардынг,
Қусури қылмадың мардона бардынг.

барур ва **барадур** — «боради» ва «йўл тутади». Чунончи «Ҳайрат ал-аброр»нинг ўн иккинчи мақоласида шу маънолар бор. Биринчисига мисол: шеър:

Қэнтнинг арбоби бир икки авон,
Зулмда бу — хўжа, алар — паҳлавон.
Сархат этиб бирга бешу ўн рақам
Қим ҳақ анинг илкени қилибан қалам
Сартға гарчи бу барур йахшылар,
Турк ила ҳам йахшы барур бахш айлар.

Бунинг маъниси шуки, котиб «бир»ни «беш» ва «ўн», деб сархатга ёзади. (Бунинг учун) Ҳақ унинг қўлини кесади. Агар сарт билан борса, яхшилаб мақтар, аммо турк билан ҳам бориб яхшини бахш айлар. Румийлик муаллиф бу шеърдаги «яхшилар»ни «бахшилар» ўқиган ва «бу барур»ни «бахши санъати» тушуниб, хато қилган. Биринчи ва иккинчи маънога шоҳид, шеър:

Қўнглум салыбан набз киби барур эликидин,
Набзинг сары кўрсам ки, табиб илки барадур.

барур **фоил** ва **масдар** маъносида ҳам келади, шеър:

Бас, ки қан барды аламлар йузланиб ҳар дағыма,
Бас ки, қан барды аламлар йузланиб ҳар дағыма,

барған ва барурған ва барадурған — икки маъно-
си бор: борувчи ва йўл тутувчи. Биринчисига биринчи маънода
мисол, шеър:

Уш ул ринди ки, барған кулбадин гулшанга барғандэк
Бақо мулкига чун дори фанодин интиқол улғай.

Яна шу маънода учинчисига «Насойим ал-муҳаббат»да машойих-
лар зикрида (Навойи) дейди: «Ул дарвешға муфтилар сўрдилар-
ки: «Барадурған киши қайан барды?» Ул дарвеш деди: «Бу бу-
зуқға кирди».

«Борди» маъносига дейди, шеър:

Тиғи бедодинг била барған шаҳиди ишқинг,
Растахезий даҳр ара ҳар қатра қаныдын тушуб.

У масдар («бормоқ») маъносида ҳам келади, шеър:

Оламға видо эттим, оч ул кўзни даме ким,
Зофьлоблтой чу бу барған била бардым.

бар би-сукуни ро ва бару — би замми ро ва барғыл —
буйруқ феълининг II шахс бирлиги. Иккинчисига мисол, шеър:

Эй сабо, овора кўнглум истаю ҳар йан бару,
Водийу тузу бийабанларни бир-бир ахтару.

Учинчисига шоҳид, шеър:

Айтман келгил, дағи қылғыл таваққуф лаҳзае,
Кэлгач — ўқ барғыл, вале жонимни алғыл, бар кэл.

барма ва бармағыл — инкор феълининг II шахс бирлиги.
барынг ва барынғыз ва барынғлар — буйруқ феъ-
лининг II шахс кўплиги.

барманг ва барманғыз ва барманғлар — инкор
феълининг II шахс кўплиги.

барман ва бармасмэн — «бормайман».

барамэн ва барадурмэн ва барурам — «бора-
ман», «йўл тутаман», Биринчисига биринчи маънода мисол, шеър:

Дэб эмиш ҳарким, анинг башын кэтурса лутф этай,
Башым энг ул қотилни истай барамэн.

барғамэн ва барғаймэн — «бораман», «йўл тутаман».
Биринчисига шоҳид, шеър:

бармас — «бормайди». Фоида ва инкорли масдар маъносида ҳам келади.

бармасынга — «сенинг бормаслигинга», «сенинг йўл тутмаслигинга».

барунига — «сенинг бормоғинга», «сенинг йўл тутмоғинга».

барыб ва барыбан ва бармыш — «бориб», «йўл тутуб». Биринчисига биринчи маънода мисол, шеър:

Ишқ базмига йэтип бармағамэн, чунки мэни
Тартадур ул сары йуз тор била нағмаи жанг.

Яна «Хисрав ва Ширин («Фарҳод ва Ширин»)да Хоқон билан Фарҳоднинг Юнон томон юришида дейди, шеър:

Хас киби жисмимға ҳижрон шуъласин урдунг барыб,
Барқи офат бирла хошокимини куйдурдунг барыб.

бармышанг — «борган», «йўл тутган».

барса бўлғай ва барыб бўлғай — «бора олади», «йўл тутта олади».

бора алғай — «бора олади», «йўл тутта олади».

Қайан ул азмдин овоза барыб
Эшитгач, халқ сўзи ўза барыб.

бара-бара — «бора-бора», «йўл тутта-тутта».

Унга биринчи маънода мисол, шеър:

Фано йўли, Навоий, бас қатығдур,
Магар осонроқ ўлғай бара-бара.

Такрорсиз ҳам мустаъмалдир.

барай ва барайын — «борай», «борайин».

барсақ ва барғабыз ва барғайбыз ва баралы ва баралынг — «боргаймиз», «йўл тутгаймиз». Тўртинчисига биринчи маънода, шеър:

Тақво аҳлидэк барыб туғ кўйида йўл тапмадук,
Соқие, май тут, ки бу қатла баралы ўзгача.

барғалы — «бормоқ учун», «борганча». Чунончи иккинчи маъносига дейди, шеър:

Ғам хазонин зоҳир этмиш чеҳраин зардим мэнинг
Барғали йэлдэк баҳори нозпарвардим мэнинг.

Яна «йўл тутмоқ учун», «йўл тутганча» маъноси ҳам бор.
барғач — «боргач», «йўл тутгач».
барғучы — «борувчи», «йўл тутувчи».
барғуча ва барғунча ва барғанча — «боргунча»,
«боргунгача», «боргунга қадар».
Чунончи Макка сафари шавқида айтади. Иккинчисига биринчи
маънода мисол, шеър:

Урармэн қадам токи барғунча ком,
Ки бўлғай муйассар мэнга ушбу ком.

Яна «йўл тутгунча», «йўл тутгунга қадар» маъноси бор.
бара алғанынча — «бора олганинча, бора олганин қадар»,
«йўл тутганинча, йўл тутганин қадар». Унга биринчи маънода
мисол, шеър:

Эй, Навоий, истасанг давр аҳли зулмидин халос,
Ўз фано даштига кому бара алғанынча бор.

барғум — «бормоқчиман».
барғунг — «бормоқчисан».
барғусы — «бормоқчи», чунончи дейди, шеър:

Тийра бўлди шамъайи пайкониинг ўткандин кўнгул
Чун қуйаш барғусы оламдин, қарангу кэлгуси.

бармағум ва барғум йўқ — «боргим йўқ».
бара алмағум ва бара алғум йўқ — «бора олмайман»,
«йўл тута олмайман».
бармағунг, барғунг йўқ — «бормоқчи эмассан», «йўл
тутмоқчи эмассан».
бара алмағунг ва бара алғунг йўқ — «бора олмайсан»,
«йўл тута олмайсан».
бармағусы ва барғусы йўқ — «бармоқчи эмас», «йўл
тутмоқчи эмас».
бара алмағусы ва бара алғусы йўқ — «бора олмайди»,
«йўл тута олмайди». Унга биринчи маънода мисол, шеър:

Мэн худ ўлгум шукр ким, ул ҳам бара алғусы йўқ,
Тиф ҳажри захминан бу нав ким, қаным барур.

барғулуқ — «боргулик», «йўл тутгулик». Бунинг биринчи маъносига
мисол, шеър:

Муғ дайри азмидин мэни манъ этма, э рафиқ,
Бу йўл эрур чу аҳли маломатга барғулуқ.

барғай ва бара ва барса ва барсун ва бар-
дынг — «боради», «йўл тутади», Бешинчисига биринчи маънода
мисол, шеър:

Телба кўнглунгни, Навоий, забт айлай алмадын,
Энди чэк андын илик ҳар сары барса бардын

барғудекмэн ва барурдэкмэн — «борадигандекмен,
борадиганга ўхшайман», «йўл тутадигандекмен, йўл тутадиганга
ўхшайман». Биринчисига биринчи маънода шоҳид, шеър:

Мунунгдек ким, фано дайрида тутти муғбача соғар,
Кўнги ҳолиға воқиф бўл ки, ўздин барғудектурмэн.

Энди жавомид (ўзгармас) формадаги сўзлар бўйича тузилган
луғат мақолалардан бирини мисол тариқасида келтирамиз:
қўл — беш маънога эга. Биринчиси — бармоқлар билан елка ора-
лиғи, ал — бармоқлар билан қўл банди оралиғидир. Мажозан
«қўл» маъносида ҳам ишлатилади. Чунончи (Навоий) дейди,
шеър:

Висол риқъаси йэтмас манга хуш ул навмид
Ки қосиди қўлида хат истиҳолати бор.

Иккинчиси — «тепа»ни атайдилар. У тоғ ёнбағрининг саҳро томо-
нида жойлашган бўлади. Чунончи «Хисраву Ширин»да дейди,
шеър:

Анбар тапыб эрди ўн йығач йўл,
Дэма тузким, тамоми тағ ила қўл.

Учинчи маъноси — «йўналиш, тараф» «Садди Искандарий»да
меърожда келади, шеър:

Мулкдин тўлуб баски ҳар қўл анга,
Нузул этгали бағланыб йўл анга.

Яна Искандарнинг Ғарб ерларига юришида (Навоий) айтади,
шеър:

Салыб Ҳинд жанубини йўл,
Ки ул турфа кишвар бўлуб рост қўл.

Тўртинчиси — «Лашкарнинг маркази»ни атайдилар. Жанг куни
лашкарбошининг қароргоҳи шу ерда бўлади. «Садди Искандар-
рий»дан шеър:

Қылыб қўлыны барча румий сипоқ,
Тапыб зийнат ул қўл бида рамзгоқ.

Бешинчи маъноси — «хоҳламоқ, истамоқ» феълидан буйруқдир. қўл мақ феъли (луғат мақоласи)нинг сўнгида келган эди. Замманинг ишбоси билан — «қўл» бўлади. «Хайрат ул-аброр»нинг бешинчи мақоласида, саҳоват васфида келади, шеър:

Кафларинг ойини чу эрмак бўлуб,
Қул мунга, Хотам анга бэрмак бўлуб

Муаллифи Румий ва Нодир Али¹ бу шеърни нуқсонли нусхадан олиб, «қул»ни заммали мим билан «мул» ўқиб, «муҳтож» маъносида зикр қилганлар ва мазкур шеърни мисол қилганлар. Насирий ҳам буларнинг изидан бориб, хато қилган».

Китоб сўнгидаги «зайл» («қўшимча») Навоий асарларида учрайдиган форсча ва арабча сўз ва фразеологизмлардан ташкил топган. «Санглох»нинг бу қисми бизни қизиқтирмагани учун унинг 1779 луғат мақоладан иборат эканини қайд қилиш билан кифояланамиз.

Луғат мақолаларнинг кенглиги, сўз формаларини луғат мақола ичида ва уларнинг маъноларини мумкин қадар тўла ва мисоллар билан бериш жиҳатидан/«Санглох» Навоий асарларига тузилган бошқа луғатлардан беқиёс даражада устун туради. Бу луғатда араб ва форс лексикографиясининг узоқ асрлар давомида қўлга киритган ютуқларининг татбиқ қилинишини кўрамыз. Афсус билан айтиш керакки, мазкур луғатнинг туркшунослик ва навоийшунослик учун қиймати ҳақида мавжуд фикрларнинг ҳаммаси объективликдан узоқдир. Чунки бу фикрлар луғатнинг ўзини кўрмасдан изҳор қилинган эди. Луғатнинг Клосон нашри ва қисман ушбу ҳикоямиз ҳам «Санглох»нинг улкан аҳамияти борлигини кўрсатиб бермоқда. Эндиликда Навоий тили жавоҳирларининг энг бой хазинаси илм ва амал учун хизмат қилажаги аниқ.

¹ Бу ҳам юқорида зикр қилинган Надр Алининг ўзи.

ЛУҒАТИ АТРОКИЙ

«Луғати атрокийя»нинг фақат икки қўлёзмаси маълум. Луғатнинг битта нусхасини А. А. Ромаскевич 1914 йилда Техронда сотиб олган. «Ромаскевич қўлёзмаси» деб аталувчи бу нусха ҳозир Салтиков-Шчедрин кутубхонасида 1177 рақами билан сақланмоқда.

«Луғати атрокийя» муаллифининг тўла исми — Фатҳали ибн Қалбали ибн Муршидқули ибн Фатҳали Қожор Қазвиний. У ҳақдаги биз бермоқчи бўлган биографик маълумотлар луғат муқаддимасида муаллифнинг ўзи томонидан келтирилган. Бу маълумотларни А. А. Самойлович ҳам луғатга бағишлаб ёзган мақоласида¹ келтирган.

Фатҳали Қожор турклар Қожор қабиласининг Қора қўюли тоифасидан бўлиб, туғилиб ўсган ери — Қазвин шаҳри. Сафавийлар Қожор қабиласини бир вақтлар Ганжа шаҳридан Қазвинга кўчирган эдилар. Фатҳали шоҳ ҳукмронлиги (1796—1834) вақтида Фатҳали Қожор Қазвиний Озарбайжонга юборилади. Ўзининг айтишича, Эривонда 17 йил давомида фидокорона хизмат қилади. Хизматдан бўш вақтларида чигатой тили билан шуғулланади. Алишер Навоий асарларини мутолаа қилади. Чигатой тилини ўрганишида дастлаб «Хужжат» тахаллусли шоир Мирзо Муҳаммад Эривоний раҳбарлик қилади. Қожор шоир Хужжатни луғатининг бир неча ерида тилга олади ва унинг шеърларидан намуналар ҳам келтиради.

Фатҳали Эривондан қайтиши билан, шоҳ буйруғи билан Хурсон волийси Али Нақий Мирзо Рукниддавла ҳузурига Қазвиндаги Қожор қабиласидан йиғилган икки юз чамаси йигитга юзбоши сифатида юборилади.

Хуросонда икки йил давомида хизмат қилиш жараёнида Фатҳали Қожор Алишер Навоий асарлари ва турк тилининг чуқур билимдони, Жалойир ва Қилот қабилаларининг оқсоқоли Ялангтўшхон билан яқин мулоқотда бўлади ва мазкур икки йилнинг

¹ Ромаскевич А. А. Новый чагатайско-персидский словарь, сб. «Мир Али шир», Л., 1928, с. 83—99.

кўпроқ қисмини шу кишининг қўлида таҳсил олиш билан ўтказди. Фатҳали Қожор билан бирга «Нашот» таҳаллуси билан ижод қилган нозик таъб ва яхши зеҳнли (лекин Фатҳалининг айтишича, унинг баъзи шеърлари ўртамаёна бўлган) шоир Мирза Абдулваҳ-хоб Исфаҳоний Муъгаммидудавла ҳам бор эди. Бу шоир ўзининг 70 ёши ва қарилик заифлигига қарамай Навоий ижодига зўр қизиқар ва эски ўзбек тилини билмаслигини ўзи учун катта нуқсон деб ҳисобларди. Нашот ҳам Ялангтўшхоннинг турк тили билимларидан фойдаланар ва унинг йўқ пайтларида «Луғати атроқийа» нинг муаллифини ўз ҳузурига чорлаб, эски ўзбек тилини ўрганишга қунт қиларди. Шу орада Фатҳали турли вазифалар билан Оҳол тегинлари ҳамда Марв сариқ ва солорлари орасида бўлади; уларнинг уламо ва саводхонларидан эски ўзбек сўзлари ва маъноларини ғайрат билан ўрганadi. 1858 йилгача Эроннинг турли вилоятларида хизмат ишлари билан банд бўлиб, вақтининг ниҳоятда зиқ бўлишига қарамай, эски ўзбек тилида ёзилган асарларни мутолаа қилиш ва тил ўрганишга ҳам фурсат топишга ҳаракат қилади. Техрондалиги пайтида, ҳатто, тиллар ўрганишнинг зўр ҳаваскори XIX аср улкан Эрон шоири Мирзо Ҳабибуллоҳ Коонийга эски ўзбек тили сабоқларини беради. Ниҳоят, худди шу 1858 йили шоҳ Насирiddин Навоий асарларини мутолаа қилишга майл қилаётгани Фатҳали Қожорга маълум бўлади. Натижада турли юқори мансаб эгаларининг маслаҳати билан у авому хосга тушунарли ва истифода қилишда қулай эски ўзбекча — форсча луғат тузишга киришади. Тўрт йил давомида хизмат ишларидан форис чоғларида луғат тузиш иши билан қаттиқ шуғулланади. Ниҳоят, 1862 йил февраль ойида анча кексайган ва турли-туман қийинчиликларга дуч келган кезида Хуросон вазири Мирзо Муҳаммад Астрободий ёрдами ва қўллаб қувватлаши тўфайли асарни тугатиб, унга «Луғати атроқийа» ном қўяди. Ишнинг чўзилиш сабабларидан бири сифатида, у Алишер Навоий асарларидан керакли иллюстрацияларни излаб топишнинг қийин бўлганини уқтириб кўрсатади.

«Луғати атроқийа» тўрт қисмдан иборат:

1. Муқаддима (1—12 varaқлар);
 2. Луғат (13—404 varaқлар);
 3. «Санглох» муаллифи Мирзо Муҳаммад Маҳдийхон маъноларини ечиб бера олмаган 12 сўз изоҳлари (405—407 varaқлар);
- Муқаддимада Фатҳали Қожор ўзи ва Алишер Навоийнинг биографиясига оид ҳамда бир қатор бошқа маълумотларни келтиради. Бу маълумотлар баёни изчилликдан йироқ бўлиб, узуқ-юлуқ равишда берилган. Навоий ҳақидаги маълумотларни у қисман шоир асарларининг ўзидан олса ҳам, кўпроқ Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сийар» асаридан фойдаланган ҳолда келтиради. Фатҳали Қожорнинг айтишича, қайсидир қўлёзмада Навоий асарларининг сони 27 та дейилган, лекин унинг қўлида қуйидаги 21 асаргина бўлган.

Назмий асарлар: «Давовин арбаа» ёки «Чор девон» («Хазойин ал-маоний»): 1. «Ғаройиб ас-сиғар», 2. «Наводир аш-шабоб», 3. «Бадойи ал-васат», 4. «Фавойид ал-кибар». Хамса: 5. Ҳайрат, 8. «Саббаи сайёра» ёки «Достони Баҳром-гўр». 9. «Садди Исканал-аброр». 6. «Фарҳод ва Ширин». 7. «Лайли ва Мажнун». дарий». 10. «Достони шайх Санъон». 11. «Мантиқ ат-тайр» ёки «Лисон ат-тайр».

Насрий асарлар: 12. «Тарих ал-мулук» ёки «Таворих ал-мулук». 13. «Маҳбуб ал-қулуб. 14. «Хамсат ал-мутаҳаййирин». 15. «Мажолис ан-нафоис». 16. «Насойим ал-муҳаббат». 17. «Муншаот». 18. «Наср ал-лаолий» ёки «Назм ал-жавоҳир». 19. «Аруз» ёки «Мезон ал-авзон». 20. «Иншо» ёки «Китоби иншо». 21. «Вақфияи Ихлосия» ёки «Вақфномаи ихлосия» ёки «Рисолаи Вақфия».

Бундан ташқари рўйхатда келтирилмаган, аммо луғат тексти ичида бир неча ўринда мисол келтирилган «Тарих ал-анбиё», «Сирож ал-муслимин» ва «Чиҳил ҳадис» асарларини ҳисобга олинса; Фатҳали Қожор цитата келтирган Навоий асарлари сони 24 тага етади.

Сўзларнинг маъноларига мумкин қадар кўпроқ иллюстрация келтиришга интилган Фатҳали Қожор бу мисолларни Навоийдан топа олмаган тақдирда аввало тиркигўй шоирлар Лутфий, Мирҳайдар, Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Искандар Мирзо, Банноий, Камолий, Убайдхон, Фузулий, Мулло Соқийлардан, сўнг буларда ҳам мисол бўлмаса, бир қатор форсий шоирлар ижодига ҳам му рожаат қилади.

Фатҳали Қожор эски ўзбек тили ва эрон турклари тили ўрта-сидаги ўхшашлик, ўзгариш ва фарқлар ҳақида гапиради. Бу сўзларнинг ўндан бир қисми тамоман мос тушади. Қожорнинг бу қатъий кўрсатмаси кишида таажжубли табассум уйғотмай қўймайди, чунки бундай ҳисоб-китобнинг ўша даврда тўғри бўлиши учун зарур шарт-шароит йўқ эди.

Сўзларнинг бир қисмида ўзгаришлар юз берган. Масалан, эски ўзбек тилидаги ўрт (олов), чағыр (чоғир, вино), тўрт (тўрт), қырқ (қирқ), элли (эллик), сўзлари ўт, чахыр, жайран, дўрт, қырх, алли шаклида келади. Эрон турклари билан эски ўзбек тилидаги кеча ва туң, қарақуш ва бургут, сарча ва чупчуқ (чумчуқ) каби сўзлар бир-бирдан бутунлай фарқ қилади.

Луғатнинг ўзи қуйидаги бобларга бўлинган:

1. Алиф мамдуда боби
2. Алиф мақсура боби (бу икки боб 1540 сўздан иборат).
3. Арабий ва форсий бо боби — 658 сўз.
4. То ал-қаршат боби — 1043 сўз.
5. Уч нуқтали со боби — 1 сўз

6. Арабий ва форсий жим боби — 471 сўз.
7. Ҳо ал-ҳуттий боби — 4 сўз.
8. Нуқтали хо боби — 32 сўз.
9. Нуқтасиз дол боби — 111 сўз.
10. Ро ал-қаршат боби — 75 сўз.
11. Нуқтали зо боби — 24 сўз.
12. Нуқтасиз син боби — 670 сўз.
13. Шин ал-қаршат боби — 82 сўз.
14. Нуқтасиз сод боби — 4 сўз.
15. То боби — 8 сўз.
16. Нуқтасиз ғайн боби — 8 сўз.
17. Нуқтали ғайн боби — 48 сўз.
18. Нуқтали фо боби — 24 сўз.
19. Қоф боби — 892 сўз.
20. Арабий ва форсий коф боби — 547 сўз.
21. Лом боби — 34 сўз.
23. Нун боби — 212 сўз.
22. Мин боби — 165 сўз.
24. Вов боби — 11 сўз.
25. Ҳо ал-ҳавваз боби — 60 сўз.
26. Ио ал-ҳуттий боби — 1150 сўз.

Шундай қилиб, луғат жами 28 бобдан иборат бўлиб, 7694 сўз-ни ўз ичига олган. Бу сўзларнинг учдан бири муаллифнинг ўзи айтишича, ва ҳақиқатда луғатдан кўринишича, бир ўзакдан ясалган сўз формаларидан иборат. Қўрмак ва бу феълдан ясалган формалар — кўрар, кўрасиз, кўрдинг, кўргали, кўрган, кўринг, кўрмадук, кўрмасун, кўрмайдур, — Фатҳали Қожор бўйича 11 луғат мақола ҳисобланади. Шунга асосланган ҳолда ва луғат мақолалар сони нуқтаи назаридан гапирадиган бўлсак, «Луғати атрокийя» Навоий луғатлари практикасида орқага қараб юриш десак ҳақиқатни айтган бўламиз. Бу орқага чекиниш «Луғати атрокийя»ни «Абушқа» даврига қайтаради. Фатҳали Қожорнинг фикрича, сўзларнинг формаларини ўзак сўзлар билан бирга мустақил луғат мақолаларда бериш луғатнинг амалий жиҳатини ошириб, ҳар қандай ўқувчи учун китобдан фойдаланишни енгиллаштиради. Бу қулайлик «Абушқа»да борлигини қайд қилган эдик, лекин «Луғати атрокийя»нинг ҳажми катта бўлгани учун бу ҳолни қулайлик деб бўлмайди.

б ва п, ж ва ч, к ва г товушлари Фатҳалининг кўрсатишича, «Санглох»да ўзларининг ҳарфий ифодасини топмаган. Аслида бундай эмас. Кўрсатилган товушлар ҳарфий ифодаси ва бунинг аксича, ҳарфларнинг талаффузи Махдийхонда қатъий лексикографик принцип характериға эға ва буни инкор қилиб бўлмайди. Гап шундаки, Қожор «Санглох»да луғат мақола бошиға олинган б, ж ва к ҳарфи билан бошланувчи сўзлардан сўнг фонетик ишо-

ралар бўлмаса, улар албатта п, ч, ва г талаффуз қилиниши керак-лиги, ёзилганича ўқилиши учун эса, тегишли ишоралар бўлиши шартлигини англаб етмаган. Натижада «Санглох»нинг пухта ишланган принципи нуқсонга йўйилган.

«Луғати атрокийя»да сўзларни алифбе тартибига солишда принцип йўқ. Буни мисоллар билан таъкидлаб кўрайлик. «Алифи мамдуда боб»идан: асрабан, андак, абаға, авучлабан, ара, алтун тамға, асрасун, ағу, алтун, анда-мунда.

«Қофи мамдуда боб»идан: қаны, қайғурмағыл, қанмадым, қанлығым, қапқужум, қалқум, қаздым, қатақалқан, қанун, қатақалқан.

«Йо мамдуда боби»дан: йадағ, йарамақ, йақуқ, йайлан, йасамайдур, йасадылар, йатқусы.

«Луғати атрокийя»нинг қолган ҳамма лексикографик жиҳатлари «Абушқа»га ўхшаш, Фатҳали Қожор қўллаган лексикографик усуллардан бири — унлилар ёзилиши ва ўқилиши хусусидаги қайдлар ҳақида алоҳида гапириб ўтиш керак. Бу борада муаллиф Навоий асарларига ўзидан илгари тузилган луғатларда учрамайдиган оригинал йўл тутади. Фонетик қайдларнинг «Луғати атрокийя»даги янгича усули э, и, ы, у, ў унлиларнинг ўқилиши ва талаффузида ўз аксини топган. Буларга мисоллар:

коф, йо, мим, ҳо — бифатҳи коф, яъни кэма.

коф, йо, ро — бикасри коф, яъни кир.

қоф, йо, ро — би-касри қоф, яъни қыр.

қоф, вов, шин — би-фатҳи аввал ва вови маълум, яъни қуш.

қоф, вов зо — би-фатҳи коф-ва вови маълум, яъни кўз.

Унлиларнинг ўқилишига Фатҳали Қожор томонидан берилган фонетик қайдларда ҳам чалкашликлар учрайди, лекин барибир «Луғати атрокийя»даги қайдларнинг унлилар талаффузини ифодалашдаги ролини тан олмасдан бўлмайди.

Юқорида «Санглох»нинг Қожор санаб ўтган камчиликлари ҳақида гапирилган эди. Мана шу нуқсон ҳисобланган камчиликларнинг баъзиларини кўриб чиқадиган бўлсак, «Луғати атрокийя» ва «Санглох» луғатларининг тузилиш принциплари ва нима мақсадларда таълиф қилингани янада ойдинлашади. Фатҳали Қожорнинг фикрича, асосий катта камчилик — «Санглох»да араб тили грамматикасининг исми фоил, исми мафъул, музори, мустақбал каби грамматик категория тушунчаларини турк тили грамматик қурилишига татбиқ қилишидадир. Буни камчилик деб бўлмайди, чунки арабгина эмас, турк ва жумладан, форс лексикографияси учун ҳам араб тили грамматик терминларини ишлатиш ўша вақтларда традицияга айланиб бўлган эди. «Санглох» ичида эски ўзбек тили грамматикаси — «Мабони ал-луғат»бўлгани учун, луғатда учрайдиган грамматик категорияларни ифодаловчи терминлар

ҳам тушунарли бўлади. «Луғати атрокийя»да грамматик қоида ва қайдларнинг йўқлиги ёки жуда камлиги луғатга киритилган сўзлар «Санглох»даги каби принцип асосида эмас, балки т э л б а, т е л б а р а б, т е л б а р а д и м, т е л б а р а д и н г, т э л б а р а р каби бир ўзакка тегишли қатор сўз формаларини айрим-айрим луғат мақолаларга киритилганлигидадир. Бир ўзакка тегишли сўзлар қаторидаги сўзлар гўёки луғатнинг у ер бу ерига тушиб, бир-биридан узоқлашмаслиги, яъни ёнма-ён туриши учун сўзларни фақат биринчи ва иккинчи ҳарфи эътибори билан алифбе тартибига солинган. Бу усулнинг нотўғрилиги юқорида турли боблардан олинган сўзлар қаторларида алифбе тартибининг бузилгани кўрсатиб турибди.

Луғат ичида арабча ва форсча сўзлар ҳам учрайди. Арабча ёки форсча сўзнинг ҳар биридан кейин Фатҳали Қожор Навоий асарларида келгани учун киритилганини қайд қилиб боради. Лекин баъзи сўзлардан сўнг муаллифнинг сезмай қолишими ёки билмаслик оқибатида юқоридаги қайдларни учратмаймиз. Араб, форс ва эски ўзбек тили элементларидан тузилган сўзларда ҳам Фатҳали Қожор хатоларга йўл қўяди. Шунга кўра, «Луғати атрокийя» муаллифи араб тилини жуда яхши билмаган, деса бўлади. Бу ҳол луғатдан фойдаланиш давомида ва, айниқса, «Санглох» билан қиёсланганда кўзга ташланади.

Қожор эски ўзбек тилидаги мўғулча сўзларга алоҳида аҳамият бермоқчи бўлади. У фақат Навоий асарларида бор мўғулча сўзлар билан қаноатланмайди, умуман эски ўзбек тилидаги унга маълум сўзларни йиғиб, айрим луғат тузиш ниятида ҳам бўлади. Қожорнинг эски ўзбек тилидаги мўғилча сўзлар луғати тузилгани бизга маълум эмас, лекин «Луғати атрокийя»да 200 чамаси сўз қайд қилинган.

«Луғати атрокийя»да ҳам «Санглох»даги каби Навоий асарларидаги умумий лексика билан бир қаторда географик, киши номлари, этник номларни ва дори-дармон ўтларини ифодаловчи сўзлар анчагина.

«Луғати атрокийя» луғат мақолаларининг тузилиш плани ҳам «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа»даги сингари. Буни қуйидаги мисолда кўрсак бўлади:

«қоф, вов, шин — аввалги ҳарфнинг замми ва «қаршат» шинининг сукуни билан, яъни қ у ш — «хона» ва «манзил» маъносида. Яна «соқий пайдар-пай узатаётган жуфт пиёла». Қушларга ҳам айтадилар. Яна биринчи ҳарфининг фатҳи билан, яъни қ ў ш ўқилса, «қўш сигир» ва «экиш пайти» бўлади. Яна «ҳамроҳ қилмоқ» феълидан буйруқ шаклидир. «Чаҳор девон»да (Навоий) айтади:

Анингдэк ташнамэн, эй мугбача, майким
тугар бўлсанг.

Фалакнинг ҳуққасин бўл икки то бўлсун икки
жомим¹.

Яна унинг шеърдан:

Айлаб фалакни жом, сумурдум, Навонё,
Қўш тутуб бу базм ичинда ки, хушёрмэя ҳануз.

Яна унинг шеърдан:

Эй Навоий, демаким жону кўнгилни найладинг,
Иккисин қилдим фидо чун боданўшим тутты қўш.

Яна унинг шеъри:

Ғар Навоий бир айағ гоҳи ғам дафъига,
Зоҳид андин ўзни ғамгин тутса, ичинг эмди қўш.

Яна унинг шеърдан:

Қўрғарамким, бўлмағай азарда нозик қоматынг,
Эғнига қўш қўш, ки салдың жуъди анбар бар бар.

«Ҳайрат ал-аброр»да дейди:

Соқийи гулчеҳра тутар бирла қўш,
Айласа базм аҳлига торож қўш.

Яна «Фарҳод ва Ширин»да айтади:

Қыл аввал нўшу бэр, ким қылай нўш,
Қўш ичсанг, тут ки, мэн дағы қылай нўш.

Тағин «Лайли ва Мажнун»да дейди:

Ул бодадин уйла тут мэнга қўш,
Қим ёдима ҳаргиз ўтмасун хуш.

Ва яна «Тарих ал-анбиё»да айтади: «Ки Жаброил чу бот кэлтур-
рур Одамға қўш суруб, экин эмак қондасын ўргатти».

Фатҳали Қожор луғатни поёнига етказгач, Алишер Навоий шеърларидаги маъноси шубҳали 12 сўз ҳақида гапиради. Бу сўзларни Мирзо Маҳдийхон «маъноси ечилмаяпти» ибораси билан

¹ Мисол янглиш берилган.

қайд қилиб ўтганини ёзади. У аввало ўша сўзларнинг ҳар бирини «Хазойин ал-маоний» ва «Хамса»да қай йўсинда келганини айтиб ўтиб, сўнг бу сўзнинг маъноларини ечиб беришга ҳаракат қилади.

Қулайлик учун «Санглох»да маъноси ечилмаган сўз ва шу сўз иштирок этган мисраларни «луғати атрокийя» бўйича қўштирноқ ичида қисқа таржимада келтирилгач, мазкур иллюстратив мисолларнинг «Хазойин ал-маоний» (1958—1960) ва «Хамса» (1958) нашрларида берилишини ҳам кўрсатиб ўтамиз. Шундан сўнг Фатҳали Қожор ва нашрлардаги мазкур сўзлар ва маънолари хусусидаги фикрларимизни билдириб борамиз.

« а р а н г — «Чор девон»да келади:

Эй Навоий, ёр дарди нэ бало муҳлик эмиш,
Ким аранг заъф эткани ушшоқни айлар ҳалок.

Нусхани кўчирган котиб, сўзни тушунмай, янглиш ёзган. «Чор девон» ва бошқа асарларда бу сўз учрамайди. Қандай қилиб ҳам шунча асарларнинг ичида фақат шу фардда келсин, чунки «аранг» эмас, «анинг» бўлиши керак. Шунда маъно жиҳатидан ҳам, вазн талаби билан ҳам тўғри бўлади:

Эй Навоий, ёр дарди не бало муҳлик эмиш,
Ким анинг заъф этгани ушшоқни айлар ҳалок.

(«Хазойин ал-маоний», I, 347)

«ҳ о л а — «Чор девон»даги икки фардда келади:

Ҳоло ки, муяссар бўлур ул май била хушқол,
Невчун ки, рақам қылмадылар умрға ҳола.

«ҳол» — ўлим они маъносидадир. Ҳазал радифининг охири «Ҳойн ҳавваз» бўлгани учун уни («ҳол» сўзига ҳам қўшиб) «ҳола» дейилган. Мазкур фардда келган «ҳола» сўзи ҳам «шу онда» маъносидадир».

Ҳоло ки, муяссар бўлур ул май хуш ҳол,
Не учунки рақам қылмадылар умрға ҳола.

Бу ердаги «ҳол»ни «ҳол, равиш» ва «ҳола»ни эса (қандайдир бир) ҳолат, равиш, ва (бир) муддат», деб тушунишимиз керак. Сўздаги «а» шундан далолат беради. Ҳар ҳолда «ҳола» ёки «ҳол»нинг Фатҳали Қожор кўрсатаётганидек «ўлим они» маъноси бошқа луғатларда қайд қилинганини учратмадик.

«ҳ а ж и р в а п и л п а — «Садди исқандарий»да келади:

Муғанний, улуг йёр навосини туз,
Ҳажир кўкка пилпа садосини туз.

(Хамса, 771)

ҳажир ва пилпа сўзларига келганимизда, биринчиси мусиқада «қўшимча овоз» («фиоритура»)ни англатади. «Ҳажир» дан кейинги «кўкка» сўзини бир коф билан ёзиш ғалатдир. Бунинг ўрнига икки коф билан бўлиши керак. Уқилишида бунинг биринчи ва иккинчи ҳарфи «к» ва учинчиси «г»дир. Сўзнинг маъноси «созлаш» бўлади. Пилпа — «бетоб», «қўлсиз», «оёқсиз» демақдир, лекин ушбу ўринда бу маънолар тўғри келмайди. Мен фақир англашимча, мўғиллар, ўзбеклар ва туркистон турклари орасида «Ҳай тулугум, ҳай тулум», «ҳой ўланг, ҳой ўланг», «чинга», «тана турна» ва «тана дурна», «будай-будай» кабилар бир баҳр ва бир ваздирким, тўйда келин ва куёвни табриклаш учун ҳар бириси томонидан жам бўлган аёллар биргалашиб, тарона қиладилар ва, айниқса; келинни «ваҳ-ваҳ» нидолари билан қарши оладилар. Куёв томонида туриб, рақсга тушиш ва қўшиқ айтишга даъват қиладилар. Худди шунга ўхшаб, «пилпа» сўзи ҳам бир вазнга эгадир, чунки тўйларда шу сўз жўрлигида рақс ва ашула ижро этадилар.

«Улуғ» сўзи эса «катта» маъносида келган ва фарднинг умумий маъносига тўғри келади: «Муғанний улуғ ер навосини безагил, ҳажир ва пилпа овозларини чиқаргин.

Муғанний, улуғ йир навосини туз!

Пижир кўкка пийпо садосини туз!

(Хамса, 771)

Фатҳали Қожор «йир» («қўшиқ») сўзини «ер» деб янглиш ўқигани учун мисранинг маъносини ҳам нотўғри тушунтирган, шу сабабли «улуғ, катта қўшиқ» ўрнига «улуғ, катта ер» келиб чиққан. Нашрдаги «пижир» ўрнига «ҳажир», «пийпо» ўрнида эса «пилпа» ёзилиши керак, ва бу кейинги сўз «майни пиёлага қуядиган идиш»¹ маъносида бўлади. Шунда байтнинг мазмуни: «Муғанний, улуғ қўшиқ навосини туз, ва унга қўшиб, май идишлар садосини кўкка етқир», — бўлади.

й а д у р ғ а н — «Садди Искандарий»да рус лашкарининг васфида келади:

Вале бодполорға салган гечим,

Сақарлоту барча йадурған гечим.

й а д у р ғ а н (тарзида) ёзилган сўз «йавурған»дир. Қотиб диққат қилмаган ва биринчи «вов» ўрнига «дол» ёзган. «йавурған» — «михчали совут» маъносида бўлади. У бошқа совутлардан қиймати ва мустаҳкамлиги билан устунликка эга. «Гечим» «форсий коф» (г) ва «форсий жим» (ч) билан ёзилиб, «совут» маъносидадир, лекин (у) отга тегишли бўлиб, унинг боши устига ташланади. «сақарлот» — бир матодирким, Рум ва Фарангда тў-

¹ Гиёс ал-луғот, Навалкишвар, 1907, «пилпа» луғат мақоласи.

қийдилар. (Энди) байтнинг маъноси (шундай): «Бодполор — отлар, гечим уларга ташланган, улар ёвурғонли эди. Сақарлот ҳам зийнат учун уларнинг устига ташланган».

Вале бодполарга солғон кежим,
Сақарлоту борча ёвурқон кежим.

(Хамса, 686).

Нашрдаги «кежим» Фатҳалининг фикрига кўра «гечим» бўлиши керак. Аммо «Ғиёс ал-луғот» бўйича нашрдаги «кежим» тўғри. «тунди — «Сабъан сайёрада» келади:

Ичти Баҳром жоми нилуфарий
Тунди, ким йасалғай ул йэрни

тунди (сўзи) тушунилмади. «тун»—шаб (тун) маъносидадир. тундининг бунга алоқаси йўқ. Иккинчи мисрада вазн бузуқ (қандайдир бир) сўз¹ тушиб қолган».

Ичти Баҳром жоми нилуфарий,
Тавнада ким ёсолғай ул сипарий.

(Хамса, 562)

Нашрдаги «тавнада»ни ҳам сира тушуниб бўлмади. Боровков бу сўзни иккиланиб «тармад» шаклида «чашма» маъносида ва юқоридаги байтни мисол тариқасида келтиради², аммо бу ҳам шеър маъносини ечиб беролмайди.

«чапун — «Лайли ва Мажнун»да келади:

Ногоҳ уку чекмагай дэбан ун,
Тумшуғи этиб кўзини чапун.

чапун сўзининг маъноси «хуруж; талон-торож» ва чапунчы — «босқинчи»дир. Аммо ушбу ўринда бу маъно тўғри келмайди:

Ногоҳ учу чекмагай дебон ун,
Тумшуғи этиб кўзини чобун³.

(Хамса, 430)

Фатҳали Қожор луғат ичидаги «чапун» луғат мақоласида ҳам қуйидагича изоҳ беради: «чапун — сўзнинг маъноси тушунилмади.

¹ Бу сўз «йэрни» ўрнидаги «сипарий»дир.

² «Бадойи ал-луғат», иВЛ, М., 1961, с. 167.

³ «чопун» бўлиши керак.

Хатто марҳум Мирзо Маҳдийхон ҳам бу илмда камолотга эришган бўлишига қарамай, сўзни тушунмаган ва маъноси ечилмаяпти» деб ёзиб қўйган.

«с а ғ ы з ғ а н — «Лайли Мажнун»да келади:

Е тўти ўлиб сипеҳри хазро,
Бўлур анга жўжа фарши ғабро.
Аъзосида, ким йангы бўлуб пар,
Бутған бары йуни сабзай тар.
Тун-кунни қилур бу нақша сызған,
Қофур ила мушқдин сақызған.

с а ғ ы з ғ а н фардда «ҳойи ҳавваз» билан хато ёзилган.

на қ ш а — «сурат»дирки, охирида «йо» билан «нақши» бўлмоғи керак. «Сағызған»да ҳам бир нуқта ортиқ «сағырған» тўғри, оқ-қора қарғага айтилади. С ы з ғ а н сўзи ҳам «кўриниш; сурат» маъносида келади».

Е тўти ўлиб сипеҳри хазро,
Бўлур анга жўжа фарши ғабро.
Аъзосидаким бутуб янги пар,
Тутқон ерни сабзай тар.
Тун-кунни қилур бинафш сизғон,
Қофур ила мушқдин сақизған.

(Хамса, 366)

с а ғ ы з ғ а н ўзи тўғри¹. Сўнгги байт нашрдаги «Тун-кунни қилур бинафша сизғон» эмас, балки Фатҳали Қоғордагидек «Тун-кунни қилур бу нақша сызған» ўқилиши керак. Мисолдаги иккинчи байтни ҳам Фатҳали Қожор тўғри келтирган, яъни нашрдаги «Тутқан ерни сабзай тар» ўрнида «Тутқан бари йуни сабзай тар», бўлади.

«— а р у с а к — «Лайли Мажнун» ибтидосида келади:

Қиш меҳрини чун итикрак эттинг
Қарнинг садафин арусак эттинг.

а р у с а к — бир (тур) қуш номидир. У тонггача ухламай, фарёд қилиб чиқади. Лекин (бу маъно) фардга тўғри келмайди».

Қиш меҳрини чун итикрок эттинг
Қорнинг садафин арусак эттинг.

(Хамса, 346)

¹ Ҳозирги ўзбек тилидаги «сағызғон» билан қиёсланг.

Фикримизча, бу ерда «арусак»ни «қўғирчоқ» маъносида тушу-
ниш керак.

«н э т б а с — «Фарҳод Ширин»да Баҳром Чубин васфида ке-
лади:

Қарангу кеча ўқи чықса йадын
Утуб нэтбас фалакдин йўқ Суҳодин.

н э т б а с — «нун»нинг касри, «тойи қаршат»нинг сукуни ва
«алифли бойи абжад» билан ёзилади, «хуш, фароғат» маъносида-
дир. Байт вазнсиз деганларича эмас, вазнга эга, маъно ҳам бе-
ради: «Қоронғи тунда ўқ камон овозини ташқарига чиқаради.
У фароғат билан (бемалол) осмондан, балки Суҳодан ҳам ўтиб
тушади». Су ҳ о — юлдуздирким, жуда кичик бўлиб, «Етти қар-
дош» аталмиш юлдуз туркуми ёнида жойлашган».

Қаронгу кеча чиққач ўқи ёдин,
Утуб бинтас фалакдин, йўқ суҳодин.

(Хамса, 326)

Фатҳали Қожорнинг «нэтбаси» ва нашрдаги «бинтос»нинг ҳар
иккиси нотўғри бўлиб, аслида «нэбтас» («аниқ, тоза») бўлиши
керак.

«м у ч и — «Чор девон»да келади:

Гар аяқынг чықты ашкингнинг суйидин тайылыб,
Эй Навоий, шукр ул кўй ичрадур анынг мучи.

«м у ч — «қопи по» маъносида бўлиб, Эрондаги турклар «тў-
пуқ» дейдилар. Ва фарддаги т а й ы л ы б — «тойилган» демакдир.
Фарднинг маъноси будир: «Агар оёғинг ўз кўз ёшингдан тойилган
бўлса, эй Навоий, шукрки маҳбуб кўйида унинг «мучи» бордир:
уни тик сақлайди (йиқмайди). Чунки м у ч, яъни тўпуқ-пай ва
мушакчалар билан боғланган бўлади. «Ҳайронман, нима учун
«маъноси ҳал бўлмади», дейишади экан, ахир бунинг маъносини
аниқлаш жуда осонку».

Гар аёғинг чиқти ашкингнинг суйидин тойилиб,
Эй, Навоий, шукр ул кўй ичрадур онинг мучи.

(Хазойин ал-маоний, IV, 604).

«з и р г у б б а ғ ы — «Чор девон»да келади:

Гушан майхонадин гулшанға барман ким, манга
Гул уза насрин майи гулранг уза губ йағы бас.

з и р г у б б а ғ ы — нуқтали «зо»нинг касри, «форсий коф»
фатҳи, чўзиқ «вов», «бойи абжад» сукуни, иккинчи «алифли бойи

абжад ва нуқтали ғайн» касри билан (ўқилади) ва узум орасидан чиқадиган майда доначаларга айтилади».

Гўшан майхонадан гулшанга бормонким, манга
Гул уза насрин, майи гулранг уза кўп ёғи бас.

(Хазойин ал-маоний, 1, 258)

Луғат ичида ҳам шу ибора бор. У байтда келтирилганидек «гуш боғи» деб «риза»сиз берилган. «Хазойин ал-маоний» қадимий ва ишончли ҳисобланган Тўпқопи нусхасида ҳам «кўп ёғи» ёзилган. Бу ерда кўп — «жом, май идиш» маъносидадир.

Фатҳали Қожор ҳам ажар, улта, эдур, байағ, чапун, санатин ва қарымчы сўзларини тушунмаганини шу луғат мақолалар ичида айтиб ўтган.

Маъноси келтирилмаган бу сўзларни келтиришдан мақсад — луғатни ўқиган киши шу сўзларни билса, унинг маъносини ёзиб қўйишни сўрашдир. Шадлу исмли киши даъватга жавобан қарымчы луғат мақоласи қаршисига ёзиб қўяди:

«ал-Ҳож Муҳаммад Ризои Шадлу арз қиламанки, қарымчи — «зар харид қилувчи қора қул» маъносидадир.

«Луғати атрокийя»ни 429 арабча ҳамда форсча сўз ва иборалар якунлайди.

НАВОИЙ АСАРЛАРИГА ТУЗИЛГАН ҚУЛЕЗМА ЛУҒАТЛАРНИНГ БИР БИРИГА МУНОСАБАТИ

Юқорида ҳикоя қилиб берилган луғатлар билан танишган ҳар бир кишида бу луғатларнинг ҳаммаси учун бир хил, яъни Навоий ва яна бир неча ижодкорнинг асарларидаги эски ўзбек тили лексикаси асос бўлгани учун бу луғатларнинг бир-бирига муносабати қандайлигини билиш истаги пайдо бўлиши табиийдир. Бундан ташқари Навоий асарлари луғатларига мурожаат қилувчилар учун уларнинг қайси бири муҳимроқ, фойдаланишда қулайроқлигини аниқлаш аҳамиятлидир. Яна шуниси борки, бу луғатларнинг муаллифларидан бири Фатҳали Қожорнинг «Санглох» луғати ҳақидаги кескин танқидий фикрлари ўқувчини бу масалага янада жиддий қизиқиш билан қарашга ундайди. Шунинг учун мазкур луғатларнинг бир-бирига муносабати қандай бўлгани ҳақида гапни шу ердан бошласак.

Фатҳали Қожор ҳарбий хизматчи сифатида Эрон ва Туркиянинг турли вилоят ва шаҳарларида бўлгани ҳақида гапирган эдик. Мана шу сафарларда у эски ўзбек тили бўйича тузилган бирор луғатни топиш учун тинимсиз, лекин бенаतिжа сўроқлаб юрган. Фақат кексайган вақти 61 ёшида¹ Махдийхоннинг «Санглох»и мавжудлиги ҳақида хабар топади ва уни Техрондалиги пайтида Мирза Тақий Алиободий ўз кутубхонасидан луғатнинг ягона нусхасини омонат шарти билан атиги уч кун муддатга беради². Лекин шу оз фурсат ҳам «Санглох»ни жиддий ўрганишга етарли бўлган кўринади, чунки у ёзади:

«...Умр охирлари—61 ёш эди. Мирзо Махдийхоннинг «Санглох» луғати ҳақида хабар топилди. Лекин мазкур нусха ниҳоят камёб-

¹ Тури 1845 йилда дейди (Бу ҳақда А. А. Ромаскевичнинг мақоласига қаралсин). Агар бунга ишонсак, Фатҳали Қожор 1784 йилда туғилган бўлади. Шунда у луғатни тугатган 1862 йилда 78 ёшда бўлади.

² Яна Турига ишонсак, Қожорнинг гапи ёлгон бўлади, чунки Алиободий 1840 йилда ҳаётдан кўз юмган. Бу маълумотни бир қатор манбалар келтиради. Мана бу манбада қолган ҳаммаси келтирилган: Фарҳанг-и суханварон, Соҳиб Мозандароний луғат мақоласи (китоб форс тилида Техронда босилган).

лигидан кўришга мўяссар бўлмадик. Йўл Мирзо Тақий Алиободий кутубхонасига етмагунча изланишлар шу алфозда давом этди. Уни бу ерда омонат шарти билан уч кундан ортиққа бермадилар. Лекин шу уч кун ичида «Санглох» луғатини синчиклаб ўрганиш натижасида унинг ўз номига муносиб экани аниқланди. Шундан сўнг авом бу китобдан ҳеч қачон баҳраманд бўла олмаслиги ва ҳаттоки, хос ҳам ҳеч бир натижага эриша олмаслиги маълум бўлди ва бу ҳол мени қаттиқ ҳайратга солди».

Фатҳали Қожор «Санглох» нусхаларининг камёблигини унинг тузилишидаги бир қатор камчиликлардан деб билади. Лекин айтиб ўтиш керакки, бирор китобнинг камёблиги масаласига Қожор ўлчови билан қарайдиган бўлсак, «Луғати атрокийя» ҳам камчиликлардан ҳоли бўлмаса керак дейиш мумкин, чунки унинг бизгача фақат бир нусхаси етиб қелган. Иккинчи нусха эса изсиз йўқолган кўринади. Чунки ўз вақтида А. К. Боровковнинг бу нусха билан танишиш учун қилган ҳаракатлари ҳеч бир натижа бермаган.

Фатҳали Қожор «Санглох» нусхаларининг камёблигини унинг камчиликларида кўради: Булар:

1. Луғат сўзлигининг араб қомуслари қондасига биноан тузилганлиги;
2. Сўзларда унлиларни ифодаловчи белгилар — ҳаракаларнинг кўрсатилмаганлиги;
3. б — п, ж — ч, к — г товушларининг фарқланиши ёзувда ўз аксини топмаганлиги.
4. Сўзларнинг маънолари учун цитаталарнинг келтирилмаслиги.

Буларга устак Қожорнинг таъкидлашича, Маҳдихон ўзи аслида луғатнавис ёки филолог ҳам бўлган эмас ва вақтининг ниҳоят зиклиги туфайли, луғатни тузиш ишини ўрта осиелик бирорта мутахассис кишига топширган. Лекин у «Санглох»нинг ниҳоят даражада пухта тузилгани ва унинг фазилатларини тан олмаслиги сира мумкин бўлмаганидан мазкур таъкидига бутунлай зид хулосага келиб, Маҳдихон ҳақида ч а п у н луғат мақоласида ёзади: «Бу сўзнинг маъноси англашилмади. Ҳатто Мирза Маҳдихон ҳам лексикография илмини тўла ўзлаштирганига қарамай, «маъноси ечилмади» деб ёзган».

Фатҳали Қожор ўзининг «Луғат-и атрокийя»си муқаддимасида бирим-бирим кўрсатиб ўтган камчиликларнинг айримларини юқорида кўриб ўтганимизда Маҳдихон «Санглох»ни тузишда қўлланган принциплар камчиликлар эмас, балки луғатнинг фазилатлари бўлиб чиққан эди ва шулар туфайли тузилиш жиҳатидан «Луғати атрокийя»дангина эмас, балки Навоий асарларига тузилган ҳамма луғатлардан анча юқори кўтарилганига ишонч ҳосил қилган эдик.

Сўзларнинг маъноларини тасдиқлаш учун «Санглох»да цита-

талар келтирилмаган деган даъво «Луғати атрокийя»нинг қошифи ва биринчи тадқиқотчиси А. Ромаскевични ҳам таажжубда қолдиради, чунки Маҳдихоннинг луғати бу жиҳатдан ҳам ҳарқандай эътироздан йироқ экани унга маълум эди. Лекин Фатҳали Қожорга ҳам ишонмасликка асоси бўлмагани учун бу даъвони қандайдир ишонарли бир тусда қабул қилишига тўғри келади. У Фатҳали Қожор «Санглох» деб атаган луғат унинг суқутли нусхасигина ёки, аниқроғи, иллюстрациялари олиб ташланган ва луғат мақолалари Ҳўйи томонидан бутунлай қисқартирилган варианты — «Хулосаи аббосий» луғати бўлиши керак дейди. «Луғати атрокийя» ва «Санглох»ни қиёсий ўрганиш А. Ромаскевичнинг тахмини ҳам, Фатҳали Қожорнинг даъвоси ҳам асоссиз эканини кўрсатиб турибди. Бунинг энг кўзга ташланиб турган ва кўп вақт талаб қилмайдиган исботи Маҳдихон маъноларини ечиб бера олмаган 12 сўз — аранг, ҳола, ҳажир, пилпа, йадурган, тунди, чапун, сағызған, арусак, нэтбас, мучи, зиргуб бағи сўзлари ҳақида Қожор аввал муқаддимада гапириб ўтгани, сўнг эса яна «Луғати атрокийя»нинг охирида махсус жой ажратиб, уларнинг маъноларини иллюстрациялари билан бирга ўзича тушунтиргани бўла олади. Маълумки, Ҳўйининг «Хулосаи аббосий»сида ушбу 12 сўз келтирилмайди. Шундай бўлгач, қандай қилиб, Фатҳали Қожор қўлида бўлган луғат «Хулосаи аббосий» эди ёки бўлмаса, «Санглох»нинг иллюстрациялардан холи қандайдир бир нусхаси, дейиш мумкин? Албатта уни ҳам, буни ҳам айтиш хато бўлади.

Ҳана бир ҳол Фатҳали Қожор «Санглох»нинг иллюстрацияли нусхасидан фойдаланганини исботлаб бера олади. Бу «Луғати атрокийя»нинг тўра луғат мақоласидир:

«тўра: ...ва яна Толе Ҳаравий «тўп» маъносида ёзган».

Кўриб турибсизки, бу ерда гап Толе Ҳаравий, унинг тўра сўзи учун «тўп» маъносини кўрсатгани ҳақида кетяпти. Бу маълумотларни Фатҳали Қожор фақат «Санглох»дан олиши мумкин бўлган. Чунки Толе Ҳаравий йўл қўйган хато ҳақида Навоий асарларига тузилган бошқа биронта луғатда сўз бормайди. «Санглох»нинг тўра луғат мақоласида эса бир эмас, бир йўла ўндан ортиқ иллюстрация келтирилган.

Хуллас, Фатҳали Қожорнинг ўзидан илгари яратилган «Санглох» ва унинг муаллифига нисбатан сидқидиллик билан қарамагани яққол кўзга ташланиб турибди. Буни исботлаш жараёнида «Луғати атрокийя»ни «Санглох» билан қиёсий ўрганиш билан кифояланиб қолинмай, «Абушқа» ҳам кузатишлар доирасига киритилди. «Бадойи ал-луғат» бундан истисно, чунки у «Абушқа» орқали тўла ҳолда «Луғати атрокийя»га ҳам ўтган. Бунинг учун, албатта, «Абушқа»нинг Фатҳали Қожорга таъсири исботланиши керак. Бу таъсирнинг бор ва кучли экани, «Луғати атрокийя» таркибига «Абушқа» сўзларининг ҳаммаси маънолари тасдиғи учун

келтирилган иллюстрациялари билан бирга киритилганидани кўриниб турибди. Луғатлар устида олиб борган кузатишларимиз шуни кўрсатди. Танишиб чиққан тўрт луғатимиз сўзларининг қўшма индексини тузиш жараёнида индекснинг «ғ» ҳарфи ичида ғыжырчы сўзи «Абушқа»да бору, лекин «Луғати атрокийя»да унинг ўрни бўш, карточкаси йўқ бўлиб чиқди. Шунда биз ўйладикки, ҳар ҳолда «Абушқа»даги сўзлардан баъзилари «Луғати атрокийя»да йўқ экан. Лекин 10—15 карточка сўнгроқда мазкур сўз «Луғати атрокийя», 235 б қайди билан чиқиб қолди. Карточка янглиш бошқа ерга тушиб қолган экан.

Намуна сифатида бир неча луғат мақолалар бош сўзларининг ҳар икки луғатда берилишини қиёслаб кўрайлик:

Абушқа:	Луғати атрокийя:
а ба ға	а та ма қ
а ба ға	а та ғы л
а бу ш қа	а та қ лы қ
а т	а та қ лы қ
а бу ш ға	а та й
а т	а та й
а та б	а та ды
а та б	а та ди к
а тар лар	а та ка
а тар лар	а та ка

Фатҳали Қожор «Абушқа»дан олган кўпчилик сўзларнинг семантикасини тўлароқ очишга ҳаракат қилиб, уларни иллюстрациялар билан янада бойитади. Шу тариқа «Луғати атрокийя» ҳажми Румийнинг луғатига нисбатан деярли тўрт баробар ортади. Албатта, бу эски ўзбек тили луғатчилигида муҳим қадам ва унга қўшилган ҳиссадир. «Луғати атрокийя»да сўзларнинг ўқилиши учун фонетик қайдлар муттасил бериб борилади. Фатҳали Қожор унлиларни ёзувда ифодалашнинг оригинал усулини қўллаган. Бу усул бошқа луғатларнинг биронтасида учрамайди. Агар Маҳдийхоннинг «Санглох»и яратилмаганда эди, «Луғати атрокийя» сўзларни жойлаштиришдаги нуқсонли жиҳатларига қарамай, Навоий асарларига тузилган луғатларнинг биринчиси бўлиб қоларди. Ачинарли томони шундаки, Фатҳали Қожорнинг кўп йиллик меҳнати «Абушқа» ва «Санглох» луғатларининг самарали таъсиридагина амалга ошгани аниқ бўлсада, у буни тан олмайди, натижада у илмда азалдан мавжуд сидқидиллик ва беғаразлик принципларини бузишга йўл қўяди. Ҳарқалай Фатҳали Қожор ҳарбий киши бўлгани учун ижод расм-русумлари ва олимлик одоби қондаларидан анча йироқда бўлган кўринади.

Маҳдийхон ҳақида гапирганимизда биз бутунлай бошқача ҳол билан тўқнашамиз. Маҳдийхон Қожорнинг акси. У ниҳоят дара-

жада самимий, «Санглох»ни тузишда фойдаланган манбаларнинг ҳаммасини тилга олади. Олдимизда луғатда тилга олинган ҳамма луғатлар, тарихий ва бошқа асарларнинг ҳаммасини санаб бериш зарурати турганда эди, бунинг учун анча жой талаб қилинган бўларди. Маҳдийхон «Бадойи ал-луғат», «Абушқа» ва бизгача етиб келмаган бир қатор луғатлардан тўла фойдалангани ҳақида очиқ айтади, уларнинг ютуқ ва улушларини ҳеч бир камситмай кўрсатиб беради. Шунинг билан бирга у истифода этган луғатларини кўр-кўрона кўчирмайди, уларга танқидий ёндашиб, ҳамма фазилатлари қатори хато ва нуқсонларини ҳам асосли далиллар билан кўрсатиб боради «Санглох»да «Бадойи ал-луғат», «Абушқа» ва Надр Али, иккинчи Румий, Насирий ва Фароғий луғатларида йўл қўйилган 246 хато қайд қилиниб кўрсатилган. Бу хатолар «Абушқа» ва «Бадойи ал-луғат» орқали Европада тузилган Г. Вамбери, В. В. Вельяминов—Зернов, А. Будагов ва В. В. Радловнинг луғатларига ҳам кўчиб ҳозирги кунгача дунё кезиб юрибди. Навоий тили бўйича Ўзбекистанда нашр қилинган луғатлар ҳам бу хатоларнинг баъзиларидан холи эмас, чунки булар учун ҳам «Бадойи ал-луғат» ва «Абушқа» жалб қилинган. Ҳозир бу хатоларни «Санглох»нинг Клосон нашри ёрдамида тузатиш имкони бор ва уни ушбу китобчамизда келтиришимиз илм учун хизмат қилиш билан бирга, Маҳдийхоннинг олимлик сидқидиллигига хиёнат қилмаганлигимизни ҳам кўрсатади. ~

Бундан ташқари биз қўйида келадиган «Санглох» фрагментларидан ўрта аср луғатнависчилигининг ўзига хос руҳини ҳис қилиш имконига эга бўламиз, Маҳдийхоннинг сўз устаси, нозик юмор эгаси эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Қўйида 246 луғат мақоланинг хатоларга тегишли қисминигина соддалаштирилган таржимада келтирамиз, у ерда БЛ — «Бадойи ал-луғат», Аб.— «Абушқа»ни билдиради. Бош сўздан кейинги рақамлар «Санглох»нинг варақлари ва сўзнинг варақдаги жойлашган сатрини кўрсатади. БЛ ва Аб. қисқартмаларидан сўнг хато сўз жойлашган бет кўрсатилган:

а т а ғ л ы ғ, 30 б. 9: «никоҳланган», «номланган, от қўйилган»
...Румлик муаллиф «атағлығ» маъносини ҳам келтириб, хато қилган.

Аб.: 7, 8-бет.

а т ғ у н, а т ғ у н ч а, 28 а. 11: «отгунча, ташлагунча...» Толе Ҳаравий эса а т ғ у н «ўтувчи» ва а т ғ у н ч а сўзини «ўтган» маъносида ёзиб, хато қилган.

БЛ: 60-бет.

а д а қ, 33 а. 27: ...Румлик муаллиф бу сўз маъноси учун шохид келтирган шеърдаги гул а й а ғ ы да таркибини гул а д а қ ы да ўқиб, а д а қ сўзини янглиш равишда «мавсум», «вақт» маъносида келтирган. У бу сўзни «ваъда» маъносида ҳам зикр қилади.

Аб.: 7-бет.

артылып, 35 б. 3: ...Румий бу сўзни артайып ва арта-
ныб, Толе Ҳаравий эса арйақып ўқишиб, уни «ўтмоқ»
маъносида қайд қиладилар. Булар — сунъий ясалган сўзлардир.

БЛ: 65-бет.

Аб.: 16-бет.

азар, азадур, 37б. 25: ...Толе Ҳаравий «йўлдан адашмоқ»
маъносини келтиради. Бу — хатодир.

БЛ: 67-бет.

азуғ, 39а. 14: «озик, овқат» ...Толе Ҳаравий уни азмақ
февлига боғлаб, унинг маъноси «озмоқ», «тентирамоқ», дейди.
Насирий ҳам унинг изидан бориб, хатони қайтарган.

БЛ: 79-бет.

азықған, 38 а. 21: ...Толе Ҳаравий сўзни ўтимли (мутаад-
ди) феъл ҳисоблайди, Румий эса уни азыған ўқиган. Фаро-
ғий ҳам Румий изидан борган. Уларнинг ҳаммаси хато қилганлар.

БЛ: 67-бет.

Аб.: 12-бет.

асратай, 40 а. 14: ...Толе Ҳаравий асратай сўзини
«яширмоқ» маъносида келтириб, яхши иш қилмаган.

БЛ: 68 бет.

асмақ, 39 а. 17: «осмоқ» ...шеър:

тун-кун ўты ўчкали йарушмай.

асмақдын анинг қазаны тушмай,

Румий бу шеърда асмақ сўзини янглиш асман ўқиб,
шунга мувофиқ маъно келтирган.

аш, ашғыл, 40 б. 26: ...Толе Ҳаравий сўзни «очил» маъноси-
даги мустақил сўз фараз қилиб, қиёсан унга «очилмоқ» маъноси-
да ашылмақ феълини тўқиб чиқаради. Насирий ҳам унинг
изидан борган. Сўз ҳам, унинг маъноси ҳам — сунъийдир.

БЛ: 78-бет.

ашуқмақ, 41 а. 29: ...«ошиқмоқ, шошилмоқ». Толе Ҳара-
вий ҳам шу маънони келтиради, лекин мана бундай хато ўқийди:
ўшуқмақ.

БЛ: 61-бет. Бу ерда Маҳдийхон айтган хато йўқ.

ақар, 44 а. 26: ...Толе Ҳаравий ақарға сўзини ақармақ
«оқармоқ»нинг формаси фаҳмлаб, «оқ бўлмоқ» маъносида ёзган
Насирий ҳам хатони қайтарган. Аслида ақар «оқмоқ» демак-
дир.

БЛ: 61-бет.

алақышмақ, 47 а. 14: ...Румлик муаллиф бу сўзни «толон
қилмоқ», «остин-устин қилмоқ» маъносида ёзган. Насирий ҳам
унинг изидан борган, натижада иккиси ҳам хатога йўл қўйган.

Аб.: 28-бет.

алтун, 50 а. 4: ...«олтин». Толе Ҳаравий унинг маъносини

«олтин таяга учун қўлланадиган оғирлик ўлчови» деб, хато қилган.

БЛ: 76-бет.

алдарам ақ, 47 б. 21: ...Толе Ҳаравий уни «кучли ҳаяжон таъсирида алданмоқ» маъносида келтириб хато қилган.

БЛ: 74-бет.

алқам ақ, 48 а. 9:

Сэнда ноз ўлди, Навойда ниёз эрмас ажаб

Ким, бас сэн ани қарғаган сайы сэни ул алқам ақ.

Толе Ҳаравий алқам ақ сўзини алмақ билан бир сўз билиб, «олмоқ» маъносида тушинган ва ушбу шеърни мисол келтирган ва хатога йўл қўйган.

алышғайлар, 47 а. 11: ...Толе Ҳаравий алышғай сўзини «бўлмоқ, тақсимламоқ» маъносида тушиниб, унга масдар сифатида алышқам ақ сўзини тайин қилади. Сўз ҳам, маъноси ҳам — сунъийдир.

БЛ: 71-бет.

анага, 51 б, 7: ...Румлик муаллиф бу сўзни ини сўзига қиёсан ва «ука» маъносида энига ёзиб, хато қилган. Насири ҳам унга эргашган.

аны, 52 а. 10: «уни». Шеър.

дымағыға хафат тапыб эрди йўл,
қулар салмас эрди таажубға ўл.
аны бу жиҳатдин хато айлади,
ки шаҳ буйруғыдын або айлади.

Шеър:

нэ қатығ ҳолки, ҳажринг кэчаси сынғалы қўймас,
йэр элин ашк ила анда кўк элин наъра йарыб.

...Румий биринчи шеърдаги аны ва иккинчи шеърдаги элин сўзларини суқутли қўлёзмадан танын вазнида анын ўқиб, ўша шеърларни шоҳид келтирган. Насирий бўлса, элин сўзини Румийнинг луғатидан ынан шаклида ўқиб, ышта сўзини рум турклари тушунган маънога мувофиқ ҳолда келтиради. Иллюстрация учун у ҳам юқоридаги иккинчи шеърни олган. Буларнинг ҳаммаси — сунъий сўзлардир.

уй ақмақ, 91 а. 25: «юлдузларнинг ботиши, ғойиб бўлиши». Румлик икки муаллиф аймақмақ ёзган, Толе Ҳаравий эса сўзни «айланмоқ» маъносида зикр қилиб, хато қилган.

БЛ: 83-бет. Бу ерда Махдийхон Толе Ҳаравийнинг мисол келтирилган шеърини тушунтириши учун айтган «беҳуш гардидан-и ҳар ду» (ҳар иккисининг беҳуш айланмоғи) сўзларини, уймақмақ сўзининг маъноси, деб янглиш тушунган.

а й р у м, 57 а. 27: ...«дарёнинг айрилиш ери». Румий «ҳарбий усул ва санъат» маъносидаги а р в а м сўзини а й р у м, деб ўқи- ган ва «ҳарбий санъат» маъносида ёзиб қўйган. Бу сўз «алиф мақсура боби»нинг а р в а м лугат мақоласи охирида келади.

Аб.: 41-бет. Бу сўз 99 б варақда а р д а м шаклида келган.

а й р ы п, 34 а. 3: «айриб» ...Румлик муаллифлар бу сўзни а й- р ы л ы п «айрилиб» англаганлар. Буларнинг хатоларини кўрса- тишда — хато йўқ.

Аб.: 12-бет.

а й л а н м а қ, 55 б. 9: «айланмоқ». Румлик икки муаллиф қў- йидаги маъноларни ёзиб қўйганлар: «айланмоқ», «муружаат қил- моқ», «чигаллашмоқ», «ўхшаш бўлмоқ, ўхшамоқ». Улар «чигал- лашмоқ»қа «Сабъаи Саййёр»дан қўйидаги шеърни шоҳид келти- радилар:

Пардалар бир-бирига айланган,
Дурри-и анжумдин инжу турланган.

«Ўхшаш бўлмоқ, ўхшамоқ» маъноси эса мана бу шеър мисолида берилган:

Кўр ғамим афзунлығын ҳар дамки, ашким хайлининг
Қатраси баҳр ўлди, эмди айланыбтур қанға ҳам.

«Хамсат ал-мутаҳҳайирин»дан келтирилган мана бу парчани эса «муружаат қилмоқ», «қайтмоқ» маъноси учун лойиқ кўрган- лар: «то ул жамъға фақирнинг сўзининг сидқи тамом зоҳир бўлуб, ул ақидалардин айланиб, фақирнинг ақидасига кэлдилар», лекин мазкур иллюстрацияларнинг буткули «айланмоқ» маъносини тас- диқлайди, холос.

Аб.: 36-бет.

ў т у р м а й, 59 б. 16: «ўтказмай». Румлик икки муаллиф эса уни ў т у з м а й ўқиб, «фурсатни бой бермоқ» маъносини кўрсат- ганлар. Насирий ҳам уларга эргашиб, шундай қилган. Уларнинг бари хато қилганлар....

Аб.: 92-бет.

ў т к а р с а н г, ў т к а р г а с э н, ў т к а р г а й с э н, 60 а. 3: «ўт- казасан». Насирий ў т к а р г а й сўзини янглишиб, «фароғат, дам бергин» ва «шундай қилки, у ором олсин», деган.

ў т г а н м а к, 60 а. 20: «тақлид қилмоқ», «эргашмоқ». Фиро- гий эса «улгурмоқ» ва Толе Ҳаравий «ноз қилмоқ» маънола- рини ёзиб қўйишибди Уларнинг ҳар иккиси хато қилган

БЛ: 86-бет. Бу ерда ў т г а н м а к ўрнида ў й к а н у р ёзилган.

ў т л а ш — ў т л а ш, 62 а. 20: «салобатли», Толе Ҳаравий «оловли-оловли» маъносида ёзган. Насирий унга эргашган. Улар- нинг ҳар иккиси хатога йўл қўйган.

БЛ: 94-бет.

у ч у ш м а к, 64 а. 21: «учушмоқ». Ҳаравий «бахти қора, бахт-

сиз» маъносида келтирган. Насирий ҳам унинг изидан бориб, хато қилган.

БЛ: 92-бет. А. К. Боровков сўзнинг русча таржимасини келтирмайди, аммо Толе Ҳаравийнинг хатосини тўғри тушунтиради.

Уч, 65 а. 8: «уч, ҳар қандай нарсанинг учи». Фироғий эса уч сўзини «ўчашмоқ» маъносидаги у ч а ш м а қ сўзидан тасаввур қилиб, хатога йўл қўйган.

и ж у р ёки и ч у р, 65 б. 11: «вақт». Румий худди шу маънода у ж р у ёзиб, хато қилган.

Аб.: 93-бет. Бу ерда у ж р у — «яқин вақт» маъносида берилган.

у ч у ш, 65 б. 15: «учуш, парвоз қилиш». Толе Ҳаравий бу сўзни «бахтсиз» маъносида зикр қилади. Насирий ҳам унинг хатосини қайтарган.

БЛ: 92-бет. А. К. Боровков хатони тузатган.

ў ч у г, 65 б. 24: «ўчган ўт». Толе Ҳаравий яна «ҳушсиз киши» маъносини ҳам кўрсатади, лекин бу хатодир.

БЛ: 93-бет.

у р г у д а м а қ, 69 б. 12: Румий сўздаги д ўрнига р ёзиб, хато қилган.

АБ.: 98-бет.

ў з, 73 б. 10: ўнта маънога эга: ...бешинчиси «ўз» (сам, свой)... шерь:

Тангласы чун кэлмиш эл ўз ҳолиға,

Бақиб бир ранг ила ашколиға.

Румлик муаллиф биринчи мисрани суқутли қўлёзмадан қуйдагича ўқиган «тангласы кэлмиш эл ўзгу ҳолиға». Ва ў з г у «ўз» (сам, свой) маъносида дейди. Бу — хатодир, чунки сўз сунъий асалган.

Аб.: 105-бет.

у з г у н, 74 а. 1: «сув тошқини». Румий бу сўзни р ҳарфи билан ёзиб, шу мазкур маънода келтирган. Насирий унга тақлид қилиб, хатони такрорлаган.

Аб.: 101-бет.

у г а н, 766. 18: «биру бор Тангри номи» ...Румий у г а н сўзини «алиф мазмума боби»нинг бир ерида «биру бор Тангри номи» маъносида беради ва яна бошқа сафар у г а н сўзидаги биринчи ҳарфни кўрсаткич олмоши фаҳмлаб, сўзнинг қолган — г а н бўлагини «ғайн мафтуха боби»га айрим луғат мақола сифатида киритган. Шундай қилиб, Румий бу сўзни икки мустақил сўзга ажратган. Толе Ҳаравий бўлса, қиёсга асосланиб, у г а н — сақлагил худо (аузу биллаҳ)» дейишни англатишини айтади. Уларнинг иккиси ҳам хато қилган.

БЛ: 100-бет. Бу ердаги хатони А. К. Боровков тузатиб ўтган,

Уғур, 76 б. 27: икки маъноси бор. Бири — «мақсад», иккинчиси — «барака», «саодат». Фироғий Уғуз ибни Қорахон ибни Мўғулхоннинг исмини ўруз шаклида ёзган. Оғуз турклар орасида ва тарихий китоблар орқали жуда машҳурдир, шунинг учун у ҳақда гапириб ўтиришга ҳожат йўқ.

Ўқ, 77 б. 14: ...бешинчи маъноси: «ҳам, ва; баробар». Румийлик икки муаллиф мисол тариқасида келтирган шеърларидаги ўқ сўзини «нақд» маъносида тушунганлар. Насирий уларнинг изидан боради. Фироғий эса айтадики, рум турклари унинг ўрнида бир иборада бут сўзини ишлатадилар: «фалон фалона бут ўхшар». Бу ерда бут «жуда» маъносидадир. Ҳар тақдирда буларнинг ҳаммаси — сунъий ва бемаъни сўзлардир.

Аб.: 109-бет.

Ўқта, 79 б. 11: ...«беҳуда», «ўринсиз», шеър:

Носиҳо, чун умр ўтар, қўй ким, бўлай ишрат била,
Айш таркин ким, буйбурдунг, ўктадур бу нав ўгут.

Румлик икки муаллиф ва Надр Али уни «ғамгин бўлмоқ» маъносида ёзадилар. Толе Ҳаравий ўктадур сўзига ўгут (насиҳат)га яқин «ранжитмоқ» маъносини келтиради. Насирий буларга тақлид қилади, Фироғий бўлса, ҳатто ўқта ва ўгут сўзларини синоним ҳисоблаб, «катта», «кенгаш», «насиҳат» маъноларида келтирган. Уларнинг ҳаммаси иллюстрация учун юқоридаги шеърни олганлар. Ўқта сўзининг маъноси «беҳуда» бўлганлигидан, уларнинг бу сўз учун келтирган маънолари ҳам беҳуда-дир.

БЛ: 102-бет.

Аб.: 110-бет.

Ўкун, 80 а. 6: уч маъноси бор. Биринчиси — «бошқа», «бўлак» ...Толе Ҳаравий унинг «-гача; ўтган вақт» маъносини келтириб, хато қилган.

БЛ: 84-бет. Қўлёзмада «сўнг, кейин».

Ўлмақ, 80 а. 15: «бўлмоқ». Толе Ҳаравий «ўлмоқ» маъносида ёзиб, янглишган.

БЛ: 104-бет.

улуб, 82 а. 26: «йиғлаб», «улаб». ...Толе Ҳаравий улуб — ўтган замонда ва унинг маъноси «ўлиб», дейди. ...Бу маъно — бемаъни.

БЛ: 104-бет.

улғайган, 85 а. 13: «улғайган». Толе Ҳаравий улғайганда сўзини «ўлмоқ» маъносидаги ўлмақ феълидан форма ҳисоблаб, «ўлим вақти», «ҳаёт поёни», деб тушунтиради. Бу — хатодир.

БЛ: 104-бет.

улуг-қ, 86 а. 29: «катта», «улуг». Шеър:

Бинафшанинг неча бўлмыш димоғи мунча улук
Ки ул санинг хатинга ҳиндуйи турур майруқ.

Румий бу шеърдаги улук сўзини алуқ ўқиб, қиёсан «бевозта» маъносини келтиради. Толе Ҳаравий ва Насирий ҳам унинг кетидан боришган. Уларнинг хатолари шубҳасиз, чунки шеърнинг мазмуни қуйидагичади: «бу бинафшанинг димоғи мунча баланд, ахир у сенинг нозиклигинг қаршисида атиги кети қийшиқ бир ҳинди қул холос-ку...»

унамақ, 87 а. 17: «унамоқ». Надр Али бўлса, хато ёзган: «кўндирмоқ».

ундур, 88 б. 27: ...«олий, баланд». шеър»:

Қилур барча олий иморатни паст,
Бэрур бары ундур йығачга шикаст.

Толе Ҳарафий бу сўзни индир ўқиб, «катта йўғон нарса» маъносини кўрсатган ва шунинг билан хатога йўл қўйган.

ўнғай, 89 а.2: ...«арзон». Жумладан «Маҳбуб ал-қулуб»нинг 27-боби бозор аҳли васфида Навоий дейди: «элга зиён-анынг суди, онғай алып, ағыр сатмақ — анынг мақсуди». Румий муаллифлар эса уни онғай шаклида, «уққия» (37, 44 г.) маъносида зикр қилиб, юқоридаги мисолни келтирганлар. Насирий уларга тақлад қилиб, «хам бўлган, букилган» маъносини ҳам қўшиб берган.

Аб.: 121-бет.

ўйды, 89 а. 20: «ўйди», «кавледи». ...Шу маънода Навоий дейди:

Тырнағларын чу йузга қўйды,
Тырнағ тырнағча йэрлар ўйды.

Шеърнинг мазмуни бундай: «тырноғларини юзга қўйган чоғ, тырноғ тырноғча ерларни ўйиб олди». Толе Ҳаравий суқутли қўл-ёзмадан фойдаланиб, шеърнинг охирини тахминан мана бундай ўқиган: «тырнағ тырнағ чайыр ўлды». чайыр эса, «сув сизиб чиқадиган ер» маъносида берилган. Шунда (Толе Ҳаравий бўйича) шеърнинг мазмуни бундай ифодаласа бўлади: «тирноғларини (ер) юзасига қўйган чоғ, улар шу заҳоти уердаги тупроқни ўйиб олдилар. Шунда сув сизиб чиқа бошлади, бунинг натижасида чайыр (бу шундай ўт), унинг томирлари дарахтлар ва нам ерлар остига чирмашиб ёйила бошлади». Ҳаравийнинг хатоси — аниқ; сўз — бузилган, унинг маъноси — сунъийдир.

Маҳдийхон айтаётган бу сўз ва шеър «Бадойи ал-луғат»да йўқ.
ўйул, 89 б. 23: ...«ўйил». ...шеър:

Эй кўз, ансыз ўзга йуз кўрмакни қилмышсэн ҳавас,
Ҳажр тигидан уйул, ёхуд Навоидан уйал.

Толё Ҳаравий суқутли қўлёзмадан фойдаланиб, шеър иккинчи мисрасидаги ўйул ва уйал сўзларини ўйал ўқиб, биринчи ҳолда «кавламоқ», иккинчи ҳолда «айрилмоқ» маъноларини келтиради. Шундай қилиб, у хатога йўл қўяди.

БЛ: 91-бет.

уйғанмас, 90 б. 15: «уйғонмайди». ...Шеър:

Вале бу турфадурким, гар фиғаним чарҳдин ўтсун
Ки, ул ноз уйқусыдын чиқмағунча мэхр, уйғанмас.

Шеърнинг мазмуни бундай: «Қуёш чиқмағунча, у ноз уйқусидан уйғонмайди». Аммо Насирий уйғанмас сўзини мэхр кесими фаҳлаб, мэхр уйғанмас таржимасини мана бундай келтиради: «қуёш чиқмайди». У иллюстрация сифатида юқоридаги шеърни келтирган. Унинг хатоси қуёшдан равшанроқдир.

уйақмақ, 91 а. 25: «юлдузларнинг ғойиб бўлиши, ботиши». ...Румлик икки муаллиф айкақмақ ёзиб қўйганлар. Толе Ҳаравий бўлса, хато маъно келтирган: «айланмоқ».

БЛ: 83-бет. «Бадойи ал-луғат»да мазкур маъно йўқ.

АБ.: 39-бет.

ититмақ, 95 а. 4: «шошмоқ». ...Толё Ҳаравий уни қофли масдар уйлаб, ытым ақ шаклида ёзиб қўйган.

БЛ: 111-бет.

эришмақ, 98 б. 3: «эргашмоқ». ...Толё Ҳаравий «тафтиш қилмоқ», «текширмоқ» маъносини зикр қилган. Бу — хато.

БЛ: 100-бет.

эрикиб, 99 а. 5: ...«дилкаш бўлиб». Навоий «Лайли ва Мажнун»да дейди:

Бир кун эрикиб маҳ-и муаддаб,
Тушти башыға ҳавой-и мукаб.

Румий уни «эрта турмоқ», «тез турмоқ» маъносида таржима қилган, Толё Ҳаравий эса «турмоқ» маъносида келтирган. Иккиси ҳам юқоридаги шеърни шу маънолар учун мисол қилиб, хато қилганлар.

БЛ: 114-бет.

Аб: 53-бет.

эртаки, 99 а. 28: «эски, қадимий». Шеър:

Чарҳдин йығларсэн, эй кўз, билки, бўлмыш йэткүдек
Сэл ашкингдин халал бу эртаки ғамхонаға.

Толе Ҳаравий эрта к учун «ёндиришмоқ» маъносини келтириб, унинг тасдиғига ушбу шеърни олган. Келтирилган шеър унинг хатосини тасдиқлайди.

БЛ: 130-бет ва 126-бет. А. К. Боровков эрта к сўзини эрма к тарзида хато ёзган. «Бадойи ал-луғат»да бошқа шеър келтирилган.

эр дам, 99 б. 3: «чавандозлик санъати», «Ҳарбий иш қондалари». ...Румий бу сўзни аввал айрум шаклида «алиф мафтуха боби»да келтиради, сўнг яна эр дам тарзида «алиф максура боби»га जोлаштиради. Насирий ҳам айрум ва эр дам сўзлариңи синонимлар сифатида қабул қилиб, Румийнинг хатосини қайтарган.

Аб.: 51-бет.

ирик ра к, 100 а, 27: «йирикроқ». ...Румий икки муаллиф ушбу сўзни эрта сўзининг «эрта ва тез турмоқ» маъносидаги формаси билишиб, мазкур маънони тезда ёзиб қўйганлар. Насири ҳам булар кетидан ошиқиб, хато қилган.

Аб.: 53-бет.

ысла б, 102 а. 17: «ҳидлаб, ислаб». Шеър.

Тилармэн ыслаб ганғабынгны,

Гаҳ ўпсам оразингни, гаҳ лабингни.

...Толе Ҳаравий бу шеърдаги га б га бы н г сўзини суқутли қўлзмадан ышқын г ўқиган ва шеър мазмунини бутунлай бузган. Шу туфайли бу сўз учун у келтирган «яширмоқ» маъносининг хатолиғини сира беркитиб бўлмайди.

Аб.: 117-бет.

эша р, 104 б. 26: «эшади, тўқийди». ...шеър:

Таныб ақл иртифоъининг шумори,

Икки минг қары ҳар бир обшори.

...Румий ушбу шеърдаги обшор сўзини янглишиб, эша р ўқиган ва уни «алиф максура боби»га «кавламоқ, қазимоқ» маъноси билан ёзиб қўйган.

Аб.: 63-бет.

ышығ — қ, 106, 20: икки маънога эга. Бир — «ёруғ», иккинчиси эса рум туркийсида «қалпоқ» демакдир. Насирий эса «чалван» маъносида ёзади.

эгирган, 107 а. 26: «ўралган», «ўраб кўрилган». Бунга мисол: «Хисрав қўрғонны қапаб тушуб даврида йана бир қўрғон эгиргани ва Арманийа қўрғони аркдэк Хисрав эгирган қалъанинг даврига киргани». Румий бу парчадаги эги ган сўзини энгир-

Ған ўқиб, юқоридаги маънода «алиф мафтуха боби»га жойлаш-тирган ва мазкур парчани мисол келтириб, хато қилган.

АБ.: 31-бет.

эгри, 109 а. 1: икки маъноси бор. Биринчиси — «эгри», «қий-шиқ». Иккинчиси музыка асбобининг номидир. Уни форчасига «чанг», арабчасига «барбат» деб, атайдилар. Шеър:

Халқ таън этса Навоий эгилиб, нола қылу,
Эгри янглиғки, қылул йъл асари бирла фиғон.

Румий «ўғри» маъносини кўрсатиб, ушбу шеърни мисол келти-ради. «Ўғри» — сўзнинг мажозий маъносидир. Лекин мазкур шеърда бу маъно бемаънидир.

илса, 110 а. 5: «олса». ...Толе Ҳаравий уни «заифлашмоқ, кучсизланмоқ» маъносида бериб, хато қилган.

БЛ: 121-бет.

ылынмақ, 110 а: 8: икки маънога эга. Биринчиси: «қўлга тушмоқ», «асир тушмоқ». Иккинчиси — «илимоқ». Румий «кучсиз-ланмоқ» деб, хато ёзган.

АБ.: 76-бет.

илиндим, 110 а. 9: ...Румий сўзни айындым ўқиб, «ҳа-ракат қилиш ман (йўқ) қилинди», Толе Ҳаравий унга масдар қи-либ, айанмақ феълини ихтиро қилиб, тахминан ўша маънода келтирган. Сўз ҳам, маъно ҳам — сунъийдир. Румийнинг бошқаси и-ли-н-д-и-м сўзини «қўлдан келмадим», «кучсизлик қилдим» маъ-ноларида ёзган. Насирий ҳам унинг изидан борган.

БЛ: 81-бет.

АБ.: 33, 34-бетлар.

элтти, 111 а. 22: «элтди, олиб кетди», Румий буни ылыт-ты тарзида хато ўқиб, «илитди, иситди» маъносини келтирган.

АБ.: 76-бет.

эманиб, 113 б. 24: «нийманиб», «тийиниб». ...Толе Ҳаравий уни итманиб ўқийди ва унга масдар сифатида итманмақ феълини ўйлаб топади. Маъносини «ишда шовша-шошарлик қил-моқ» деб, ёзади. Насирий унинг изидан борган. Сўз ва унинг маъ-носи сунъийдир.

БЛ: 110, 111-бетлар. Бу ерда А. К. Боровков қўлёзмадаги ит-манмақ сўзини итанмақ тарзида хато беради.

эманг, 114 б. 19: «сен эмассан». ...Румий эманг маъноси-ни тушунтиришда айтадики, у келтирган шеърини мисолда қофия сўзлар танг ва чанг келгани учун эманг сўзидаги «г» қофия талаби билан қўшиб қўйилган, лекин барибир талаффуз қилин-майди. Бу даъво-хатодир, чунки бу ерда «г» ҳарфи иккинчи шахс қўшимчасидир ва унинг талаффузи шарт. Демак, биринчи шахс

э м а н «мен эмас» бўлади. Бу ҳақда э м а н луғат мақоласининг сўнггида айтилган эди.

Аб.: 78-бет.

э м г а к, 114 б. 29: икки маъноси бор. Бири — «иш», «меҳнат», «машаққат». Иккинчиси: «Боланинг эмаклаши», ...«Муаййид ал-фузало» луғатининг муаллифи худди шу маънони келтирган, лекин сўзни э м г а л деб, хато ўқиган.

ы н ы қ м а д ы н, 116 б. 23: «ўзлаштирмагунча», «кўникмагунча». Иккинчи маъно учун Носир дейди, шеър:

Кичик экан ит нафсинг ынықмадын ўлтур,

Ки ўлтурур сени, чунким улады ул бадхў.

Дъни «нафсинг итини ҳали кичиклигидаёқ унга кўникмасингдин ўлдир, йўқса у бадфеъл зўрайиб, ўзингни ўлдиражак». Румий «катта бўлмоқ» маъносида ушбу шеърни келтирган.

ы н г р а м а қ, 117 а. 2: ...Румий коф билан и н г р а м а к шаклида келтириб, айтадики, Навоий и н г р а м а қ ва с и н г р а м а қ сўзларини «Муҳокамат ал-луғатайн»да «оҳиста яширин дард билан йиғламоқ» деб тушунтиради. Шундан сўнг Румий мана бу шеърни мисол қилиб берган:

Истасам дард аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,

Кэчалар гаҳ инграмакдур одатим, гоҳ синграмак,

Мен фақир «Муҳокамат ал-луғатайн»ни кўрмаганлигим ва бу шеърнинг ўзини ҳам унинг девонларида учратмаганим туфайли ул ҳазратнинг фикрларини шубҳа остига олишга ожизман. Лекин бу сўзнинг бир «Девон»да ғайн билан ёзилганини кўграмим учун, Румлик муаллифнинг сўзларини эътиборга лойиқ кўрмай, сўзни қоф билан ёздим.

Аб.: 81-бет.

ы н а ф — қ, 117 б. 8: «дўст, ўртоқ». ...Румий ы н а ф ва ы н а қ сўзларида тафовут борлигини кўрсатиб, айрим маъно берган. Биринчисига «ҳамсуҳбат», «ўртоқ», «такаллуф», иккинчисига эса «нойиб, ёрдамчи», «яқин дўст» маъноларини келтиради. Надр Али унга талқид қилган...

Аб.: 83-бет.

и н а к, 118 а. 1: икки маънога эга. Биринчиси — «сигир». Иккинчиси — «эраклик олати». Румий эса э н а к сўзини «ини, ука» маъносида ёзади. Насири ҳам шундай дейди.

Аб.: 81-бет.

и н и, 120 а. 8: «ини, ука». Румий э н а к ва э н а г а сўзларини ҳам шу маънога эга, дейди. Насирий буни маъқуллайди.

Аб.: 81-бет.

барур, 120 а. 8: «боради», «жўнайди». ...шеър:

Кэнтнинг арбоби бир-икки авон,
Зулма бу — хўжа, алар — паҳлавон.
Сархат этиб, бирга бэшу ўн рақам,
Қим ҳақ анынг илкени қылган қалам.
Сартга гарчи бу барур йахшылар
Турк ила ҳам йахшы барур бахшылар.

...Румлик муаллиф шеърдаги йахшылар сўзини бахшылар ўқиб, бу барур иборасини бахшы сўзининг сифати, яъни «яхши турк котиб» англаб, уни юқоридаги шеър билан тасдиқлаган...

Бағълтақ, 125 б. 6: «пахтали қафтоннинг бир тури. Орқалик». ...Румлик икки муаллиф бўлса, уни «жанг куни қурол аслаҳа остидан кийиладиган пахтали қафтон» дейди...

Аб.: 131-бет.

Бақмаса, 125 б. 27: «қарамаса». ...шеър:

Бақмаса деҳқон чаманин туну кун,
Нахл-и тарин анга қуруған ўтун.

Румлик муаллифларнинг бири бу сўзни йақмаса ўқиб, «сақламаса», «эътибор бермаса» маъноси билан «йо мафтўҳа бобига» ушбу шеър билан киритиб, хатога йўл қўйган.

бута, 130 а. 26: ҳақиқий маъноси — «унаётган», «кўкараётган», «ўсаётган». ...шеър:

Сунғач илик дилбари мунис сары,
Тушти кўзи бир бута наргис сары.

Румий эса бунини тутта ўқиган ва «наргис гулдастаси» маъноси билан «то мазмуна боби»га жойлаб, хато қилган.

Аб.: 201-бет.

бурдаған, 132 а. 7: «учадагилан бўлмоқ». Румий бу сўзини «тухумга ўтирган товуқ» деб, тушунтиради. Насирий унинг изидан боради. Улар хато қилишган.

Аб.: 149-бет.

бурбай, 132 б. 8: «сирнинг икки тарафи». Фироғий унинг маъноси «оёқ пайи» деб, ёзади.

бўрчин, 132 б. 19: «ёввойи эчки», агар бўрчин ўқилса, «ўрдак» бўлади. Иккала Румий ҳам бўзжин ёзиб, янглишганлар.

Аб.: 151-бет.

бусты, 134 а. 20: «пистирмада турмоқ». ...Надр Али «ғазабланмоқ» маъносини келтириб, хато қилган.

бушмыш, 134 б. 20: «зиён, зарар келтирувчи». Румий «ғазаб-

ланмоқ, жаҳлланмоқ», «урмоқ» маъноларини келтиради. Толе Ҳаравий эса «бушанмоқ» маъносини ҳам кўрсатиб ўтади. Уларнинг хатолари — шубҳасиздир.

БЛ: 142-бет.

Аб.: 152-бет.

буғйна, 136 б. 16: «бу кўрсаткич олмошининг кичрайт» формаси». ...Румий эса «бу каби, бунга ўхшаш», дейди.

Аб.: 153-бет.

бўлмайдурған, 138 б. 7: «бўлмайдиган». ...шеър:

Авж агар тутты нэга кирди йана туфроғ ара,
Бўлмаган бўлса сиришким баҳридин тўфон ҳижл.

Яъни «тўфон авжи нима учун яна тупроқ орасига кириб кетди, агар у менинг ёшларим денгизидан уялмаган бўлса». Румий бўлмағын бўлса ёзиб, мазкур шеърни мисол келтирган. Ҳолбуки унинг маъноси — «бўлиши лозим бўлса». Бу эса — бўлишсиз формадир.

Аб.: 154-бет.

бўлуб, 138 б. 20: «бўлиб», ...Шеър:

Бурундын чу кўргуздунг йарлыг,
Басе йэтти сиздин мададкорлыг.
Кичик эрканимдин бўлуб қашыма,
Улуғ муддао салдынгыз башыма.

Румий бу шеърдаги бўлуб сўзини йўлуб ўқиб, «равона бўлиб, отланиб, йўл тутиб» мазмуни билан «йо мазмума боби»га жойлаган. Бу маъно мақсад сари йўл тутмайди.

Аб.: 418-бет.

булғанған, 139 б. 25: «булғанган, ифлосланган».

...Румий бўйғалған «бўялган» маъносида ёзган. Бу сўз — сунъий.

булғағ — қ, 141 б. 1: ...«Муаййид ал-фузало»нинг муаллифи бу сўзни ҳам форсий хаёл қилиб, «овоз, товуш» маъносида ёзган. «Бурҳони қоте» ва Фарҳанги жаҳонгирий» луғатларининг муаллифлари бўлса, уни «қийқириқ», «товуш» маъносида тушуниб, булғак шаклида ёзганлар. «Фарҳанги жаҳонгирий» муаллифи айтадики, бул — «қўп», ғак эса — «қийқириқ», «товуш»дир. У бу сўзнинг асл формаси булғак ва у туркий сўздир, деб қўшимча қилади. Бошқа муаллифларнинг келтирган маънолари эса сўзнинг тўғрилигини бузишга олиб келган. булғак ҳақида гапирсак, булғак сўзининг бузуилган формаси эканини қайд қилиш керак. Сўз шакли ўзгармаганда эди, маъноси ҳам бузилмасди.

б э р, б э р г и л, 144 а. 20: «бер». ...шеър:

Соқий, алыб кэл қадаҳ хушқвор;
Бэрки, алыб тартай аны хўжавор.

Румий бэрки алыб иборасини йырлай алыб ўқи ган. Шунда унинг маъноси «бир ашула айтайчи» бўлади. У иборани хато ўқиган бўлса ҳам, ёмон ўқимаган.

б и р, б и р а р, 145 б. 11: «бир». ...Фироғий буни мураккаб сўз тасаввур қилиб, «навбат», «карра», «марта» маъносида тушунтирган.

б и р к и б и, 145 б: 22: «бирдек», «ўхшаш». Шеър:

Бўлса керак фикр ила шоҳи-и замон
Яхшыга яхшы-йў йаманга йаман.
Икисидин бир киби алса ҳисоб,
Мамлақати ичра тушар инқилоб.

Румий сўзни ушбу шеърда бэргиси ва бэргуси, маъносини эса «бермоқ» ёзиб қўйган. Унинг маъно исботи учун келтирган мисоли исботнинг хилофига муддао бўлиб турибди.

АБ.: 137-бет.

б ы р, 147 а. 24: уч маъноси бор. ... учинчи маъноси — «мақсад», «режа», ...шеър:

Ўз қатлини айламиш эди бығ,
Пинҳон қылыб эрди захрлығ тығ.

Румлик муаллифлардан бири бу шеърдаги б ы р сўзини йығ ва унинг маъносини «тайёр», «ҳозир» ва «ман қилмоқ» деб берган, иккинчиси эса сўзни т ы р ўқиб, «қабул қилинган сўнгги қарор», «ҳақиқий; рост» маъносини эслаб ўтади. Иккаласи ҳам юқоридаги шеърни иллюстрация учун келтирганлар. Уларнинг хатолари қабул қилинган сўнгги қарордек, шубҳага ўрин қолдирмайди.

Аб.: 415-бет.

п и к, 147 б. 25: «катта», «баланд». ...шеър:

Таъмаға ҳудҳудники, муҳтож эрур,
Пик бил гарчи башыда тож эрур.

Толе Ҳаравий эса бу шеърда «интилувчи» маъносида келган п и к сўзини б и к ўқиб, қиёсан «хўроз» деб таржима қилади. Сўз ва унинг маъноси сунъийдир.

БЛ: 144-бет.

бэкач, 147 б. 27: «мухтарам аёл», бэка ҳам дейдилар.
Румий «қиз» (девушка) деб ёзган. Насирий ҳам шундай қилган.
Аб.: 141-бет.

бэка, 148 а. 5: «мухтарам аёл». ...Надр Али «нозли аёл»,
«фоҳиша» маъноларини келтирган.

бэгим, 148 а. 8: «ёши катта аёл». ...Румий сўзни «тул аёл»,
«туғмас аёл» маъноларида беради.

Аб.: 140-бет.

бэлгурмак, 148 б. 25: ...«белгили бўлмоқ, белгиланмоқ».
Румлик икки муаллиф ва Толе Ҳаравий буни «бирдирмоқ, англатормоқ» маъносига билдурмак феълининг синоними фаҳмланганлар. Насирий ҳам буларнинг изидан бориб, янглишган.

БЛ: 145-бет.

Аб.: 141-бет.

биласи, 150 а. 1: «бирга». ...шеър:

Қим кэлур тожир хитой-и зод,
Биласи бир каниз хуб ниҳод.

Румлик икки муаллиф шеърдаги биласи сўзини билали ва биласи ўқиб, юқоридаги маънони кўрсатганлар. Улар бу сўзларни синоним фарз қилишиб, хато қилганлар.

Аб.: 143, 144-бетлар. Бу ерда биласи.

бийик, 150 б. 3: ...«баланд, буюк», «катта». ...шеър:

Даҳр бағининг гули ўтдур, бийик ашжоридур,
Йэлга бэр ул гулни-ву ўт салғыл ашжорига ҳам.

Румий бўлса, бу ердаги сўзни битик ўқиб, уни «ўсган» маъносига тушинган ва хато қилган:

тапмай, 150 б. 20: «топмай». Шеър:

Хўжа билмаски, маст эрур йо сағ,
Тапмай уйқудадур-му йо уйқағ.

Аб.: 135-бет.

Румий бу шеърдаги тапмай сўзини танмай «билмади, танимади» деб ёзган ва хато қилган.

Аб.: 178-бет.

тачанмак, 152 а. 18: ...Фироғий бу сўзни йачанмак ўқиб, уни «йо мафтуха боби»га жойлаштириб, хато қилган.

тартмак, 153 б. 2: ...«тортмоқ». Руми «ичмоқ» ва «ёзмоқ» маъноларини ҳам келтирган. Булар у келтирган мисоллар билан исботланмайди.

Аб.: 163-бет.

ташгунча, 155 б. 14: «тошгунча». Толе Ҳаравий ташгунмақ феълени унга масдар сифатида тайин қилган. Бу сўз эса сунъий ва бемаънидир...

БЛ: 153-бет.

тақты, 157, а. 27: «боғлади», «тақди». ...шеър:

Ул кинаким, Скандар этти,
Пўлоддин ийла пайкар этти.
Тапғач аны бу сифат сафолығ,
Тақты атыға жаҳоннамолығ.

Румий сўзга «атамоқ, ном қўймоқ» маъносини кўрсатиб, ушбу шеърни шоҳид учун келтирган. У — хато қилган.

тақа, 157 б. 16: «тақа» ...шеър:

Ҳам алтун эгар, дағы алтун лижом,
Ҳам алтун тақа, дағы алтун ситом.

Румий тўқа маъносида берган. тўқа эса тишли халқадан иборатдир. Насирий унинг кетидан борган. Фироғий эса бошқа шеърда тавулға сўзини тақа далға ўқиб, тақа — «найза», далға эса «елка» маъносида дейди. Бу хатоларнинг сабаблари тавулға луғат мақоласида кўрсатилади.

Аб.: 170-бет.

талғанг, 159 б. 19: «нишонламоқ», «ажратиб, улуғламоқ» феълларининг буйруқ майлидир. Румий бун и янглишиб талған сўздан ясалган фараз қилади. Унинг маъноси эса «талқон» демақдир. Шунга кўра қиёсан юқоридаги сўзга «ўтда қовиринглар» маъносини тайин қилган.

Аб.: 173-бет.

талач, 160 б. 2: «йирик шахло кўзлар». ...шеър:

Наргис ул кўздэк эмас, эй боғбон, кўз бақыб ач,
Нэ учунким, бу бири-қымач эрур, ул бир-талач.

Румлик муаллиф сўзни «ғилай» маъносида ёзади. Насирий ҳам шундай дейди. Толе Ҳаравий эса юқоридаги шеър мисолида «толон-торож қилинган» маъносини келтиради. Уларнинг ҳаммаси ҳам хато қилган.

БЛ: 148-бет.

Аб.: 172-бет.

талған, талқан, 160 б. 14: «толқон», «қовириб, туйилган буғдой». ...шеър:

Тутуб жулду алур бармақға қалқан,
Дэгиликим, айламишлар тағны талқан.

Румий ва Толе Ҳаравий сўзни ушбу шеърда т а л а н ўқишиб,
«толон-торож» маъносида ёзганлар. Шунинг учун ҳам хатога йўл
қўйганлар.

БЛ: 157-бет.

Аб.: 173-бет.

т а н г д ы л а р, 162 б. 29: «бағишладилар». ...шеър:

Ҳариру ҳулла ичра бағлабан раст,
Мурасса маҳд ичра тангдылар жаст.

Толе Ҳаравий «сўкмоқ, койимоқ» маъносига эга т а н г л а м а қ
феълни т а н г д ы сўзига масдар тайин қилиб, уни «айланмоқ»
деб, тушунтирган ва юқоридаги шеър билан тасдиқламоқчи бўл-
ган. Бу хатодир.

БЛ: 156-бет.

т а н г л а м а қ, 162 б. 27: «койимоқ, сўкмоқ». ...Толе Ҳаравий
бу сўзни «айланмоқ» маъносида зикр қилган. т а н г д ы л а р сў-
зининг маъносини берганимизда бу ҳақда гапирган эдик.

БЛ: 156-бет.

т а н г ы р ғ а б, 163 б. 16: «ҳайратланиб». ...Шу маънода Лут-
фий «Гул-у Наврўз»да айтади:

Иликдин ычғыныб, балығны салды,
Тангырғаб бармағын тишлади қолды.

Иккала Румий сўзни т а н г ы з ғ а б ўқиб, хато қилганлар.
Насирий ҳам уларнинг хатосини қайтарган.

Аб.: 177-бет.

т а н с у ғ — қ, 164 а. 14: «бўлак». ...«Бурҳони қоте» муаллифи
м а ҳ р у х вазнида т а н с у х ёзиб, айтадики, т а н с у қ — ара-
бийлаштирилган формадир. У янглишган. Негаки, т а н с у қ —
туркий сўз, т а н с у х эса, унинг бузилган формасидир.

т а в ш а л ғ у д э қ, 165 а. 27: «чарчоқ», яна «чарчамоқ» ҳам.
...шеър.

Ҳулла гул баргидин эттинг, пардае жонимдин эт,
Бўлса анынг астыда ногаҳ тынынг тавшалгудек.

Фироғий бу шеърни суқутли қўлёзмадан олиб, сўзни й ў с а л ғ у
шаклида ёзган. Унинг маъносини эса «хафалик» ва «камай-
моқ» маъносида беради. Сўз ҳам, унинг маъноси ҳам — сунъий-
дир.

т а й м а ғ а й, 166 а. 18: «тоймайди». ...Шеър:

Дэсангким, таймағай ул йўлда коминг,
Санағлығ ком ила бўлсун хироминг.

Румий тынмағай ёзиб, маъносини «заиф, кучсиз» деб берган.

Аб.: 198-бет.

тайағ — қ, 167 а. 13: «тиргак», «асос». ...«Фарҳанг-и Жаҳонгирий» муаллифи табақ ёзган. Уни форсий сўз фаҳмлаб, «таёқ», «ҳасса», деб ёзади. «Бурҳон-и қоте» муаллифи ҳам унинг изидан бориб сўзни ҳам, мисолни ҳам ўшандай келтиради. Булар тайамақ ва тайағламақ луғат мақолаларининг сўнгида зикр қилинган эди. Улар бу икки муаллифнинг хатоларига қатъий далил¹ бўлган эди.

тубан, 167 б. 8: «ағдарилган», «тўнкарилган», «таг». ...шеър:

Иуз тубан тушубан маркабинг изига фалак,
Иэр узра қурсны қилган киби гадой талаш.

Румий шеърдаги тубан сўзини қуйан ўқиб, «таг» маъносида берган. Насирий ҳам унинг хатосини қайтарган.

тўрланған, 172 а. 3: «тўрланган». ...шеър:

Пардалар бир-бирига айланған,
Дурри анжумдин инжу тўрланған.

Румий янглишиб, «тўқилган» маъносини келтиради. Насирий «у тўкияпти» деб, ёзади. Толе Ҳаравий бўлса, сўзни тузланған ўқиб, «тартибга солинган» маъносида беради. Уларнинг ҳаммаси юқоридаги шеърни маъноларининг исботи учун келтириб, хато қилганлар.

БЛ: 163-бет.

Аб.: 205-бет.

тўр, 172 а. 7: учинчи маъноси — «тенг, баробар». ...Насирий шу маънони келтириб, лекин тури шаклида ўқиб, янглишган.

тўрғу, 172 б. 15: «нафис ипак», «ипак мато». Бундай масал бор: «тўйға барсанг тўйуб бор, тўрғу тўнунг кийиб бор». Маъжозий маънода «шоҳ гувоҳномаларига ёпиштириладиган лахтак мато»га айтилади. Буни шеърда кўрса бўлади:

Номасин жон парда била чырмадымким, ишқ ара,
Эл ҳисоб алғай нишоним башыда тўрғу кўруб.

Толе Ҳаравий бу шеърда уни «мактуб бошланишига босилади»

¹ Бу ерда сўз ўйини: «Бурҳони қоте» шундай таржима қилинади.

ган муҳр» деб хато қилган. «Бурҳони қоте» эса тарғу ёзган ва форсий сўз ҳисоблаб, «майин ипак» деб тушунтирган.

БЛ.: 163-бет. Бу ерда сўз ҳам хато ёзилган: тўзқу, тўра, 173 а. 17: Олти маъноси бор. Биринчиси — «насл, насаб». ...Толе Ҳаравий «тўп» (пушка) маъносида ёзиб хато қилган.

БЛ.: 166-бет. Бу ерда ушбу маъно учрамади. тўстуған, 176 а. 20: «трубкасимон бўйинли (лўладор) кўза», «човгун». ...Фирогий «сув коса» дейди. Иккала Румий бўстаған шаклида хато ўқиб «қадаҳ» маъносини келтиради. Насирий унинг изидан боради.

Аб.: 152-бет.

тугар, 181 а. 28: «содир бўлади, рўй беради». ...шеър:

Ҳажр ташин йардурубким, қавды ўлсам, эй рафиқ,
Қабрим устинда тугар ташым жуз ул таш этмагил.

Румий тугар ташым иборасини «тош» маъноси билан туга ташым ёзади. Насирий унинг изидан борган. Улар яна бир ерда кўрсатилган маъно билан туга баш ҳам ёзиб, хато қилганлар.

Аб.: 215-бет.

тугатган, 182 а. 16: «тугатган». ...Румлик икки муаллиф «Ҳамсат ал-мутаҳаййирин»дан олинган мисолда туганганилди шаклида ва «тугалланган» маъносида ёзганлар. Насирий ҳам уларнинг изидан борган. Сўз ва унинг маъноси сунъийдир.

Аб.: 216-бет.

тугма, 183 а. 12: «тугма», Ҳаравий тагма ёзиб, янглишган.

БЛ.: 158-бет. Бу ерда А. К. Боровков хатони тузатган.

тўмаға, 185 а. 12: «думалоқ сувсар (соболь) қалпоқ». Уни арабчасига қалансуват ат — тайр дейдилар. «Лисон ат-тайр»да ҳудҳуд билан сунқур мунозарасида Навоий айтади:

Башыма алтун тўмаға тож-и зар,
Чун мэни ҳақ бийла кылмыш тожур.

Румий янглишиб «ўтаға» ва яна «тил» маъносини бериб шу шеърни мисол келтирган.

Аб.: 221, 222-бетлар. Бу ерда «тил» маъноси йўқ.

туман, 185 а. 17: ...учинчи маъноси — «кичик вилоят», «қасаба». ...Насирий айтадики, бу сўз кўплик, зичликка киноядир, баъзи вилоятлар ҳақида — мингли вилоят, беш мингли вилоят, ўн мингли вилоят, дейишади. «Бурҳони қоте» муаллифи эса, сўзни форсий фараз қилиб, туман — «юзлаб ёки ўнлаб қишлоқ, қаса-

баларни ўз ичига олган административ бирлик»дир, дейди. Икка-ласи ҳам адашган.

тун, 186 б. 23: ...«тун». ...Насирий тун а қ ш а м сўзини янглишиб, «кеча кечқурун» деб ёзган.

тун қ у т а р, 187 а, 7: «қаровул». ...«Бурҳони қоте» муаллифи сўзни форсий фаҳмлаб, «тонг отиши билан ўчиб қоладиган шам» деб тушунтиради. Бу маънонинг тўғрилиги маълум эмас.

тун г л у к, 187 а. 15: «туйнуж». ...шеър:

Андакки, танимдур анда маҳбус,
Ҳам тўнглуки, ҳам эшики мадрус.

Толе Ҳаравий ушбу шеърдаги бу сўзни «уйнинг тепаси», деб тушунтиради.

БЛ.: 161-бет.

тэ р а к, 193 а. 11: Икки маънода келади. Биринчиси — «те-рак». Шеър:

Тэрак сарғатыбан йуз зорлардэк,
Сарыг ағрық била бэморлардэк.

Фироғий тэ р а к сўзини бошқа бир шеърда п и р а к ўқиб дейдики, п и р а к — бу «кумуш варағидирки, аёллар ундан игна-лар ясаб, сочларига қадаб қўядилар. Улар ҳамиша ҳаракат қилиб турадилар». Толе Ҳаравий эса тэ р а к дегани «зард чағук номи билан машҳур бир қушдир ва у қўйларни ниши билан санчади қўйлар эса, сариқ касалыга чалиниб, шишиб, ўладилар», — деб тушунтиради. Иллюстрация сифатида у юқоридаги шеърни келтиради. «Абушқа»нинг тузувчиси ёзади: тэ р а к — «заъфарон ни-ҳоли»дир.

Ҳар учала маъно — бемаъни ва уларнинг хатолари исботга муҳтож эмас.

БЛ.: 173-бет.

Аб.: 168-бет. Бу ерда «қовоқ новдаси» дейилган.
т и р и к, 193 б:

Иана чапрытыб алар сары бат,
Тапмай ул хайлнинг кўпида ҳайот.
Тирикидин сўруб, чу сурат-и ҳол,
Зоҳир англабки, нэ дурур аҳвол.

т и р и к и д и н с ў р у б — «тиригидан сўраб» деганидир. Румий тирикидин ўрнига бэрики ёзган. Бу эса «берила-диган нарса» демакдир. У юқоридаги шеърни мисол қилади. На-

сирий ҳам хатони қайтарган. Сўз ҳам, унинг маъноси ҳам — сунъийдир.

Аб.: 136-бет.

тэ с к а р и, 194 а. 26: «тескари». ...Румлик икки муаллиф шу маънони т а ш қ а р и сўзига нисбат берганлар.

Аб.: 189-бет.

т э ш и л м а к, 194 б. 15: «тешилмоқ», ...Толе Ҳаравий сўзни қоф билан ёзиб, таржимасини «тирнамоқ» деган.

Бу сўз «Бадойи ал-луғат»да йўқ.

т э к т у р у б б ў л м а с, 197 б. 3: «тек туруб бўлмайди». ...шеър:

Садал исинда тек туруб бўлмас,
Мушкни кэма ичинда йашуруб бўлмас.

Толе Ҳаравий сукутли қўлёзмадан кэма сўзини кийа ёзиб, уни «кабарганинг мушк бези» деб таржима қилган ва шу шеърни мисол келтириб, хато қилган.

«Бадойи ал-луғат»да бу луғат мақола йўқ.

т э н г ш а р, 201 б. 10: «тенглаштиради». ...шеър:

Ҳар нэки, ўксутсанг алур чағда нарх,
Арз кунн барчани тэнгшар бу чарх.

Румий муаллифларнинг иккаласи сўзни тэнгшар ўқишиб, «йиғмоқ, жам қилмоқ» маъносида таржима қилганлар. Улар янглишганлар: сўзнинг ўзи ҳам, маъноси ҳам сунъийдир.

Аб.: 193-бет.

т и м - т и м, 200 б. 4: ёрдамчи сўзлар туркумидан: «буткул-буткул», ...Толе Ҳаравий тим — «қазимоқ», тим-тим эса — «кавлай-кавлай» деб, хато тушунган.

БЛ.: 175-бет.

тэ м у р қ а н а т, 200 б. 16: ...«товуқнинг бир тури». ...Румий «ўрдак тури» дейди.

Аб.: 196-бет.

т ы н д ы, 200 б. 22: «тинди», «ором олди». Румий яна «машаққатдан чарчамоқ» маъносини ҳам келтиради. Бу — хато.

Аб.: 198-бет.

т ы н д у р, 201 а. 17: «тиндир», «ором бер». Толе Ҳаравий тиндурмак формасини бериб, уни «сўз, суҳбат билан хурсанд қилмоқ» маъносида таржима қилади.

БЛ.: 175-бет.

т ы н м а ғ у р, 202 а. 28: «тинмас», «тиниб тинчимас».

...Румий тымағур ёзиб, «эяйди», «кучсизлашади» маъно-

ларини келтиради. Насирий ҳам унинг изидан боради. Сўз ва унинг маъноси — сунъийдир.

Аб.: 196-бет.

т ы й м а қ, 203 а. 4: «тиймоқ». ...Фироғий янглишиб, уни «сақламоқ» маъносида ёзган.

ч а т ағ, 205 а. 4: ...Бурҳони қоте» муаллифи сўзни форсий фаҳмлаб, хато қилган.

ч а қ а р, 207 б. 16: «Шаҳар четида жойлашган мавзу. У ерда баъзи қўрғонлар бир-бирига туташ ва ўралган бўлади. ...шеър:

Барур эрдим чақарға гоҳ-гоҳи,
Шоҳимнинг сўзи кўнглумга йақардын.
Чу Юсуф Хўжа чақты амди барман,
Этурди бизни охир ул чақардын.

Румий бу шеърда ушбу сўзни ч ў қ а р «йиғмоқ» ўқиб, хато қилган.

Аб.: 251-бет.

ч а к м а н, 208 а. 6: ...биринчи маъноси — «ёмғир», иккинчиси— «Андхуд атрофида жойлашган бир мавзенинг номи». Румлик муаллиф бу сўз ч а к м а ва ч а қ ш у р сўзларининг маъноларини ҳам ифодалайди деб хато қилган.

ч а л қ у й ы н, 208 б. 22: ...Рум туркийчасига «чалқанча ётиб, ухламоқ», «чалқанча йиқилиш», форсийчаси «синан», арабчаси эса «сатиҳ»дир. Насирий «синан» ва «бан синан» маъноларини келтириб, хато қилган.

«Бадойи ал-луғат»да бу сўз йўқ. Луғат мақоланинг форсча қисми аниқ эмас.

ч а л ы ш, 208 б. 27: «иш», «меҳнат», ...«Фарҳанг-и жаҳонгирий» сўзни форсий фаҳмлаб, «манманлик» маъносида берган. Маънонинг хатолиги Амир Хусрав ва Саъдийдан келтирилган мисоллардан кўриниб турибди.

ч а н а қ, 209 а. 24: икки маъноси бор. Биринчиси — «узанги»...Толе Ҳаравий й а н ч а қ ы р «ёнчақир» келтирган ва ёзганки, уни ч а н а қ ҳам дейишади. Бу хатодир.

ч а в у н, 209 б. 27: «дарё». ...Румлик муаллиф ч а п қ у «...Ртиқ шамол» тарзида ёзиб, хато қилган.

Аб.: 237-бет.

ж у б у л г а н, 210 б. 23: «чириган». ...шеър:

Бўлди муғ дайрида хйрқамнинг жубулган иплари,
Ҳар бири куфр аҳлига бир бираҳман зуннорича.

Баъзилар «бошлиқ» маъносида ҳам келтиришади. Фироғий сўзни «ипни тугунлаб қўйиш» маъносида, дейди. Бу — хатодир.

жубрутмангыз, 211 а. 28: «чўзмангиз». ...шеър:

Мэн куйармэн ҳажр аро ҳар дам ўтум тэз этгали,
Эй танатум аҳли, васл афсонасин жубрутмангыз.

Фироғий қиёс усули билан қуйидаги маъноларни беради: биринчиси — «киши аъзоларининг зиробчадан оғриши». иккинчиси — «аланга тилининг сўнишидаги қорайиши». У булар учун юқоридаги шеърни мисол елтирган. Иккала маъно ҳам сунъий ва бемаънидир.

жэба, 216 б. 11: арабча жубба сўзининг туркийлашган формаси. «Қомус»да маълум кийим номи келтирилган. Туркчаси «Ҳарбий аслаҳа кийиш»дир. Фироғий жуба ёзиб, уни «келинчаклар тўй маросимида тўнқариб ташлайдиган гулдор кўзачалар» дейди. У — хато қилган.

чўрчак, 212 б.: «чўпчак», «афсона», шеър:

Ҳабибим ҳусни васфин ила муҳлик англаким, бўлча
Кашыда қисса-и Юсуф бир уйқу кэлтурур чўрчак.

Румий сўзни юқоридаги маънода бузилган қўлёмзадан хўжак ўқиб, «хо мазмума боби»га жойлаштирган. Насирий текшириб кўрмай, Румий бузган сўзни ўз луғатига киритган.

Аб.: 255-бет.

чоқуғач, 213 б. 12: «чўқиғач». ...Румий «йиғилмоқ» маъносида хато берган. Насирий ҳам унинг изидан борган.

Аб.: 251-бет.

жул, 214 б. 12: жул — арабча сўз. «Қомус» муаллифи айтадики, уни замм билан жул ёки фатҳ билан жал ҳам ўқиш мумкин. Маъноси — «жун». Туркийда ҳам шу маънода келади... ..шеър:

Ургамчи шыбақда жулны тырмаб,
Тумшуғыны ришта бирла чырмаб.

Румлик муаллиф сўзни ушбу шеърда жал ёзиб, маъноси — «ўргимчак уяси» деган...

чўлпан, 214 б. 18: «юлдуз номи». Шеър;

Қуйашны бўлмас, эй гардун, ул ойға айламак ташбех,
Ағыз гар зарра, чўлпан кўз, йангы ай анга қаш ўлсун.

Фироғий «мутлақ юлдуз» деб, ёзган ва хато қилган.

чэчак, 216 а. 11: ...икки маънога эга. Биринчиси — «чечак, гул», иккинчиси — «чечак, оспа», арабчаси — «жадарий». ...Сурурий ва «Муаййид ал-фузало» муаллифи сўзни форсий тасаввур

қилишиб, «ғул» маъносида ёзганлар. «Одоб ал-фузало»да «ёноқ холи» дейилган. «Шарафнома» муаллифи сўзни шу маънода х-э-х а к деб ёзган.

ч и р ч и р а к, 218 а. 14: «чиргирткага ўхшаш ҳашарот. У ёзчилласида далаларни чириллаш товушлари билан тўлдиради». ...Насирий ч и р ч и р а к деб, «чирилловчи товуқ»қа айтилади, дейди.

ч и г и н, 220 а. 22: Икки маъноси бор. Биринчиси «ўт, кўкат». ...Румлик муаллиф янглишиб, ч и г и н — «ин», «чигал» ёзган. Бухорийнинг мана бу шеъри бунинг хатолигини исботлайди:

Ишқ аҳли қасойидлариниким, чигин ачғай,
Бу қиссалар эл ақлига чирмаш эрурлар.

ч и г и н сўзини ч и — г и н тарзида бўлиб бўлмайди. Агар ажратиб бўлса эди, сўзнинг таржимаси — «унинг чигалини» бўларди. Лекин бундай қилиш хато.

Аб.: 242-бет.

д а б қ у, 223 а. 18: «лаънат». т а б қ у ҳам дейишади. Надр Али сўзни икки маънода келтиради: Биринчиси — «тўқув дастгоҳини ҳаракатга келтирувчи чўп». Иккинчиси — «Куянинг зарарли таъсиридан сақлайдиган бўёқ».

д а д а, 223 б. 1: румийчасига «ота ва она бўйича бобо». Мажозий маъноси — «дарвешлар шайхи бошлиғи». Фарҳанг-и Жаҳонгирий сўзни форсий фаҳмлаб, «сайёр дарвишлар раҳнамоси» ва «йиртқич» маъноларида берган. «Бурҳони қоте» муаллифи «канизак» маъносини зикр қилади.

д у г у л д а м а к, 225 а. 14: «юррак уруши». ...шеър:

Нэ туш ҳажр балосин кўрарда сэскансам,
Дугулдамак била қўшнины уйғатур йураким.

Баъзи қўлёмаларда д у г у к д а м а к ҳам келади. Толе Ҳаравий ҳам қандайдир бузилган қўлёмадан шеърнинг иккинчи мисрасини тахминан бундай ўқиган: «дугук дэмак билан қўшни уйғатур йураким». Унингча қ о ш н и — «қўшни, ҳамсоя», қ ў ш — «йиртқич», дугук эса — овчилар раҳбарининг ов яқинлашганини маълум қиладиган ҳуштаги»дир. У сўзни беришда ва унинг маъноларини ечишда хато қилган. Аслида шеърнинг мазмуни бундай: «Бу қандай бир тушки, ҳажр балосини кўрарда, юрагимнинг уруши қўшнини уйғатиб юборади».

БЛ.: 182-бет.

д э г и н ч а, 226 б. 23: «-гача». ...Румий сўзни «дегунча, айтгунча» деб, таржима қилиб, хато қилган, чунки бу маънода д э г а н ч а ва д э г у н ч а сўзлари ишлэтилади. Бу ҳақда иллюстра-

циялари билан дэмак луғат мақоласининг зайлида гапирилади.

Аб.: 263-бет.

с а ч ы ғ - қ, 229 б. 28: ...икки маънода келади. Биринчиси «сочиш», «тўйларда сочиладиган пул». Иккинчиси — «Уйланишда куёв тарафидан келин уйига жўнатиладиган пул ёки рўзгор моллари». «Фарҳанги Жаҳонгирий» муаллифи сўзни форсий тасаввур қилиб янглишган.

с а ғ ы н ы б, 232 а. 3: «соғиниб», «эслаб», «эҳтиётланиб»...шеър:

Йўзу зулфунгни сағыныб кэлмишам, эй маҳ-и Чин,
Кэчани кэча дэмай, кундузни кундуз билмайин.

Фироғий бу шеърда сўзнинг «орзу», «умид» маъносини тўғри келтирмаган...

с а ғ ы н ч, 232 б. 9: ...«соғинч», «тасаввур», «хаёл», ...шеър:

Кофиру мўмин сары қылсанг сағынч,
Нэ анга йаъсу нэ мунунг кўнгли тимч.
Қуйдурубан халқны бийму умид,
То худ эрур ким шақийу ким саид.

Толе Ҳаравий бузилган қўлэзмадан сўзни қапынч ўқиб, «майл» маъносида зикр қилган. Сўз ҳам, маъно ҳам — сунъийдир.

БЛ.: 203-бет. А. К. Боровков қынч берган, ammo қўлэзмада Маҳдийхон айтганидек ёзилган.

с а н а б, 23 а. 1: ...«санаб, ҳисоблаб». Румий «тийиниб», «ҳозирланиб» маъноларини келтиради. Насирий ҳам унга эргшиб хато қилган.

Аб.: 280-бет.

с а н а й а л ғ а н ч а, 235 а. 8: «санай олганча; санай олганга қадар». ...шеър:

Гуллари навини нэдин анча кул,
Анча нэ кул санай алганча гул.

Ушбу шеърдаги санай алганча иборасини Румий юқоридаги маънода сайға алганча деб берган. Сўз — сунъий.

Аб.: 282-бет.

с а н а ғ л ы ғ, 235 б. 12: «саноқ, ҳисоб». ...Румий бун «огоҳланиш» деб тушунтиради. Насирий ҳам шундай келган. Иккаласи ҳам хато қилган, чунки сўзнинг маъноси ихтиро қилингандир.

Аб.: 281-бет.

с а н ч а қ, 235 б. 19: уч маъноси бор: Биринчиси — «байроқ». Иккинчиси — «тешиксиз игма». Учунчиси — румийчасига «катта

вилоятлар қарамоғидаги кичик вилоятлар ҳокимияти»га айтилади. Уни тымар ҳам дейишади. «Бурҳон-и қоте» муаллифинини бу сўз ҳақида «байроққа эга амир» дейиши хато. Бундай амирни санчақ бэги деб аташади.

санчыш, 235 б. 22: «пичоқ, найза билан санчиш»
...Толе Ҳаравий уни «санчиш қуроли» деб, янглиш айтган.

БЛ.: 189-бет.

сайланыб, 237 а. 18: «сайланиб». ...Румий «саноқ, ҳисоб»
деб, хато қилган.

Аб.: 282-бет.

сай, 238 а. 12: уч маъноси бор: ...Иккинчиси — «ёзда қуриб, қишда ёмғир ва сел сувлари оқадиган дарё». «Қам сувли дарё»га ҳам сай дейилади. Толе Ҳаравий «палақмон», «сопқон», маъноси бор деб хато қилган.

БЛ.: 187-бет. Бу ерда сапы ёзилган.

сурағ, 242 а. 8: «сўроқлаш», «излаш», «белги», «нишон».
...Румий бу маъноларни сурағ сўзи учун келтирган.

Аб.: 274-бет.

сувурмақ, 248 а. 12: ...Иккала Румий сўзни «син максура боби»га сувурмақ шаклида киритиб, хато қилган.

Аб.: 290-бет. сувурған луғат мақоласи.

суйунмақ, 249 а. 17: «суянмоқ». Насирий худди шу маънода, лекин бузуқ қўлёмздан сусмақ шаклида кўчирган.

сэрмади, 250 б. 1: «ўғирлади», «олиб кетди». ...шеър:

Чу чапыб маҳал сайдини сэрмади,

Ианыб ўз сипоҳига ҳам кирмади.

Толе Ҳаравий сырмақ «ором» ёзиб, бир сўзда бир йўла тўрт хатога йўл қўйган. Аввало шуки, сэрмади — мақ билан эмас, — мак билан тугайди. Иккинчидан — унинг масдари сырмақ эмас, сэрмамакдир. Учинчидан — сырмақ бўлса, ўтган замони сырды бўлади. Тўртинчидан юқоридаги шеърдан «ором» маъноси сира ҳам чиқмайди.

БЛ.: 194-бет. Бу ерда бошқа иллюстрация келтирилган, лекин сўзнинг «ором» маъносида.

сэргак, 251 б. 11: ...«сэргак, уйқусиз», «уйқусизлик». ...шеър:

Дэма уйқусыз кўзунг ҳижрон туни ачылмады,

Нэ қыла алғай ажал уйқусы бирла сэргаким.

«Абушқа» тузувчиси «ифлосланмоқ» ва «кўз ёпишиши» маъноларини келтирган. Насирий «кўз қорачиғи» деган. Толе Ҳаравий эса сэргак «кўз оқи» деб ёзган. Ҳаммаси ҳам юқоридаги шеърни шоҳид келтирганлар.

БЛ.: 195-бет.

Аб.: 285-бет.

сығмақ, 25П а. 5: «сығмоқ». сығышмақ — унинг синони-
ми. Толе Ҳаравий сықмақ шаклида ўша маънони кўрсатади,
лекин у «сиқмоқ» демакдир. Бу ҳақда ўз ўрнида айтилади.

БЛ.: 196-бет.

сығуруб, 253 а. 25: «сиғдириб». ...шеър:

Зулм ўқи тиканлари маълум анга,
Баш сығуруб, бир неча мазлум анга.

Толе Ҳаравий шеърдаги мазкур сўзни суқутли қўлзмадан
сықырыб ўқиган. у сықынмақ — ўтимли феъл, сықын-
ныб эса — унинг ўтган замон формаси, дейди. Ўтган замонда
сақырыб қўлланиши ҳам мумкунлигини қайд қилиб, юқорида-
ги шеърни келтиради. Бу сўзларнинг ҳаммаси сунъийдир.

БЛ.: 196-бет.

сығынмақ, 253 б. 7: «сиғмоқ». ...Толе Ҳаравий сықын-
мақ «сиғдирмоқ» келтириб, хато қилган.

БЛ.: 196-бет.

силамақ, 255 а. 25: «силамоқ». ...Носирий яна «гапирмоқ»
маъносини ҳам келтириб, хато қилган. У — сўйламақ бў-
лади.

сылығ, 256 а. 7: икки маънога эга. Биринчиси — «тоза», «сил-
лиқ», иккинчиси — ысылығ сўзининг қисқа формаси сифати-
да — «иссиқлик». ...Румий «ширин» маъносида келтиради.

шулагай, 259 б. 13: «сўлак». Румий шу маънода сулагай
ёзиб хато қилган.

Аб.: 298-бет.

ғажғав, 261 б. 29: ...мажозий маъноси: «тикан боғи». Ҳазил
учун бундай тикан боғини эшак бўйнига кийгизилса, у қулгули
сакрай бошлайди. ...шеър:

Сақалы шайх-и риойиға гарчи кэлди ҳаром,
Валэ куларга эшак бўйниға кэрак ғажғав.

Толе Ҳаравий сўзни қабқу ўқиб, «эшак бўйнига зийнат
учун илинадиган мато» деган.

БЛ.: 204-бет.

ғарар, 262 а. 15: «чувол». Баъзан қарар ҳам учрайди.
«Бурҳони қоте» муаллифи сўзни форсий билиб, лекин ғайн билан
мазкур маънода ёзади. Умуман шундай бўлиши мумкин. қа-
рар — бузилган форма бўлиб, ғарар — туркийлашган сўздир.
Бу ҳақда «қоф боби»да гапирилади. Толе Ҳаравий сўзни «сандиқ»
таржима қилиб, хато қилган.

БЛ.: 203-бет.

Ф и р ф и р а к, 263 а. 27: «пирпирак». ...шеър:

Иава кўп айтурда бири чирчирак,
Чарх кўп урмақда бири фирфирак.

Толе Ҳаравий п и р п и р а к ўқиб, уни «қанотлари йўл-йўл холдор қуш. У қоялар ёриғига ин қўяди» — деб изоҳлайди, юқоридаги шеърни мисол келтиради ва текшириб кўрмаслан, бу сўзни учишга мажбур қилади.

БЛ.: 47-бет.

қ а б с а м а қ, 264 а. 29: «тасодифдан қуршаб олмоқ». ...шеър:

Нэча кундин сўнг ўлгай имкони,
Табсамақ бу ики чэрик ани.

Румий кўрсатилган маънода та б ғ а м а қ ўқиб хато қилган. қ а б у, 265 б. 14: «нишоннинг қарши томони», «дам олиш жойи». Румий қ а р у ўқиб, «қўл» маъносини берган. ...Надр Али ҳам шундай ўқиб уни «тўғри» деб, тушунтирган. қ а п у сўзи бойи форсий билан қ а б у ўқилса, «эшик» бўлади. Уни э ш и к ҳам дейишади.

Аб.: 317-бет.

қ а б у з а қ, қ а б у ғ, 265 а. 21: «қовуғ», «пўст». Румий м а й у қ «гул барпи» келтиради. Надр Али ва Насирий ҳам унинг кетидан бориб хато қилганлар, чунки сўз ҳам, маъноси ҳам сунъийдир.

Аб.: 388-бет. м а й у қ луғат мақоласи.

қ а т а қ а л ғ а н, 266 а. 1: «аралаш», «жуфт». Румий қ а п а қ а л ғ а н «иҳота» ёзиб қўйган. Насирий ҳам унинг изидан бориб, хатони қайтарган, чунки сўз ҳам, маъноси ҳам аниқ эмас.

Аб.: 314-бет.

қ а д а ғ л ы ғ, 268 а. 13: «қадоқлик», «қаттиқ». ...шеър:

Қэйин баглаб қадағлығ қўлларын раст,
Барып чэмаклик аны дорға жаст.

Румий сўзни қ а р а ғ л ы ғ ўқиб, уни «қўл» дейди. Насирий унинг изидан борган. Улар иккиси ҳам хато қилган. Сўз ва унинг маъноси — сунъий.

қ а р м а т ғ ы л, 269 б. 2: «ўғирлашга имкон бер». ...Румий сўздаги «—ма»ни инкор қўшимчаси тасаввур қилиб, «қорма» деб, тушунган. Насирий ҳам шундай қилган. Сўз ҳам, маъноси ҳам сунъий ва бемаънидир.

Аб.: 321-бет.

қ а р ы р, 269 б. 18: «қарийди». ...Румий ўзи келтирган шеър

мисолидаги қарырчы сўзини қарымчы «қора» ёзган. Насири бўлса уни «ҳасадчи» деб беради.

қ а р а, 270 б. 12: ...олтинчи маъноси — «қарам, тобе», «қорасуяк», киши қ а р а м эса «менинг қарамимдаги киши» демакдир. Румий эса — м ҳарфини сўзнинг айрим бўлаги тасаввур қилиб, «аралашган» деб таржима қилган. Сўнгра бу сўз билан «яқинлар ва қариндошлар»ни атайдилар деб, тушунтиради. Насирий эса киши қ а р а м — «яқин қариндош» ва «кенг» эканини айтади. Уларнинг гаплари — хато.

Аб.: 321-бет.

қ а р а ф, 271 а. 24: «кўз қорачиғи». ...Румий буни «қўл» маъносида ёзади. Қароқчилар ҳақида эса қ а р а қ ч ы дейилгани учун, у «толон-торож» ва яна «қора» маъноларини ҳам келтиради. Насирий ҳам унинг изидан борган. Бу маъноларнинг ҳаммаси — бемаъни, чунки уларни ақл бовар қилмайди.

Аб.: 317-бет.

қ а р ғ ы ш, 272 а. 11: «қарғыш, лаънат». ...Румий қ а р ғ а ш «ғалаба», «ғавғо» бериб хато қилган.

қ а р у, 272 а. 27: «бадал». ...Толе Ҳаравий янглишиб «шароб» ёзган. Надр Али эса бу сўз учун «нотўғри» маъносини ёзиб, тўғри қилмаган.

«Бадойи ал-луғат»да бу сўз йўқ.

қ а қ ш а л ғ а н, 274 б. 1: «қуриган, қуруқ». ...шеър:

Жисм ара бир-бирлари қалмай бутун
Пора-пора, чунки қақшалган ўтын.

Румий сўзни мазкур маънода қ а ш қ а л ғ а н шаклида берган. Сўз ва маъноси — сунъий.

Аб.: 322-бет.

қ а л м а ш, 276 а. 1: қ у л м а ш сўзининг ўзгарган формаси. У туркий сўздир. Мажозий маъноси — «беҳуда», «Бурҳон-и қоте» муаллифи уни форсча сўз англаб, юқоридаги маънода келтиради. Толе Ҳаравий эса, «озор бермоқ» маъносини бериб, хато қилган. Сўзнинг асл кўриниши — қ у л м а ш ҳам истемолда бор.

БЛ: 223-бет.

қ а н ғ а л д у р у қ, 277 б. 28: ...«Францияда экиладиган экиннинг номи». ...Румий «қалайи» маъносида ёзиб, хато қилган.

қ а в, 279 а. 12: ...«қав, қовуқ» ...шеър:

Дегил хўблар кўнглидек бўлди таш,
Ки андын эмас мутлақан шуъла фош.

Румий шеърдаги хўблар сўзини х у б л а ўқиб, «хо мафтуа боби»нинг бир ерида «чақмоқ тош», яна бир ерида х у д а р

шаклида «қов» маъносида келтирган. Буларнинг ҳар иккиси учун юқоридаги шеърни иллюстрация сифатида берган. Насирий ҳам бу икки мужмал сўзни ўз луғатига киритишга ошиққан. У шу билан қаноатланмай, мазкур сўзни яна бир марта хусл кўринишида қайд қилиб қўяди. Ҳалбуки бу сўзлар ва маънолар сунъийдир.

Аб.: 256-бет.

қайтур, 279 б. 23: «қайтади». Фоил маъносида ҳам қўлла-
иклади. шеър:

Кэлгани жон бэрибан қайтуры ўлтурди йана,
Гўёо қайтғалы башыма йэткурди қадам.

Румий шеърдаги қайтуры сўзини ушбу маънода қайта-
ры ўқиб, хато қилган. Сўз — бузилган ва бемаъни.

Аб.: 327-бет.

қуртулуб, 284 б. 5: «озод бўлган», «халос бўлган». ...шеър:

Ишқ ўтиға куймасликка тоби,
Нэ андын қуртулуб жон хароби.

Румий сўзни ушбу маънода мана шу шеър билан қуртқу-
луб ёзиб хато қилган. Бу сўз сунъийдир.

Аб.: 336-бет.

қуруб, 285 а. 29: «қуриб». ...шеър.

Иазар қалам киби води-йи ҳажр ара қаламим,
Сўнғактурурки, анинг чўқида қурубтур мух.

Толе Ҳаравий «мия» маъносидаги арабча мух сўзини шу
маънода, лекин фах ёзган. фах сўзини «мия» деб даъво қи-
лиши ақлдан эмас.

БЛ: 203-бет.

қурун, 286 б. 8: «вақт», «палла». кэчқурун — «кеч» де-
макдир. ...Румий буни буйруқ феъли фараз қилиб, «сақла» дейди.

Аб.: 339-бет.

қўрыя, 286 б. 11: ...«улақсиз девор». ..шеър:

Уй ичра гилэмлар ўрныға бўрыя,
Кэлиб боғу бўстон бузуг қўрыя.

Румий шеърдаги бузуг қўрыя иборасини «хароб», «харо-
бу обод» маъносида келтиради. Насирий мазкур иборанинг маъ-
носини яна ҳам хароб қилиб «хароб, жуда хароб» деб ёзган.

Аб.: 337, 338-бетлар.

қўзғалмақ, қўзғалышмақ, 287 а. 12, 13: «янглиш-

моқ», «уялмоқ», «янглиштирмоқ», «уялтирмоқ». ...Румий сўзи «изтироб чекмоқ» маъносида бериб, хато қилган.

Аб.: 340-бет.

қ у ш, 288 а. 24: ...«қуш». ...шеър:

Шуълайи рухсориға кўнглум қуши айланадур,

Танг эмас, гул тафтиға булбул агар парвонадур.

Румий ушбу шеърда сўзга яна «парвона» маъносини ҳам келтириб, хато қилган.

Аб.: 340-бет.

қ ў ш у қ, 288 б. 5: «арғуштак усулида ёзилган асар. вазни — рамал-и мураббаъи маҳзүф», Румий сўзи т ў ш у м ўқиб, хато қилган. Чунки у сунъийдир.

Аб.: 211-бет:

қ ў ш н ы, 288 б. 13: «қўшни». ...«шеър»:

Нэ тушки, ҳажр балосин кўрарда сәскансам,

Дугулдамак била қўшнны уйғатур йураким.

Толе Ҳаравий шеърдаги қ ў ш н ы сўзини «қуш» маъносида тушуниб, хато қилган. Бу хато д у г у л д а м а к луғат маколасида шарҳланган эди.

БЛ: 182-бет.

қ ў л м а қ, 288 б. 23: «талаб қилмоқ». Румий эса бу сўз учун икки маънони тайин қилган: Биринчиси—«кечирим сўрамоқ». Иккинчиси — «қизлик билан никоҳланмоқ». У ҳар икки маънода хато қилган. Чунки мазкур сўзнинг фақат биргина «талаб қилмоқ» маъноси бор ва қизлигини даъво қилувчи-ми ёки бошқа кимдир сўраш билан уни ўзгартиб бўлмайд.

Аб.: 342-бет.

қ у л, 289 б. 16: ...«қул». ...шеър:

Кафларинг ойини чу бэрмак бўлуб

Қул мунга, ҳотам анга бэрмак бўлуб.

Румий ва Нодир¹ бу шеърдаги қ у л сўзини суқутли қўлезмадан м у л «муҳтож» ўқиб, «мим мазмума боби»га киритган. Насирий ҳам хатони қайтарган.

Аб.: 387-бет.

қ у м а р г а, қ у м а р г а л, 290 б. 1: «ниҳота». ...шеър:

Чун қумаргалға йэтти ул чэрка,

Халқ биркиттилар айағ йэрга.

¹ Бу Нодир ўша Надр Алининг ўзи.

Румий сўзни шў маънода қурғал ёзган. Сўз тўғри ёзилмаган.

қ у н б у л, 291 а. 22: «гуруҳ», «тўда». ...Бу — туркийлашган арабча сўз. Уни қ у б н у л ҳам дейишади. ...Фироғий янглишиб, қ у б т у л ёзган...

қ ў н ғ р а т, қ ў н ғ р а т, 291 б. 6: ...«қабила номи». Румий қ ы ғ р а т шаклида нотўғри ёзган.

Аб.: 331-бет.

қ ы м а ч, 298 б. 22: «ғилай кўз». ...Румий қиёсан мана бундай дейди: «татар гўзалларининг кўз бурчакларигача етган қош учлари». Толе Ҳаравий уни «жаллод», дейди. Насирий эса ҳар иккисининг изидан бориб, уларнинг хатоларини қайтарган. Сўзнинг маънолари — сунъий.

БЛ: 222-бет.

Аб.: 333-бет.

қ ы й а, 299 б. 22: «тез», «ўткир», «қийшиқ», «қийиқ». ...Толе Ҳаравий «кўз учи билан қараш», дейди.

БЛ: 210-бет.

г а з а к, 300 б. 12: уч маънога эга. Биринчиси — тиббий истилоҳда «қоқшол»га айтилади. ...Румий уни «овқат» дейди. Насирий бу хатони қайтарган. ...учинчи маъноси — «навбат». «Бурҳони қоте» муаллифи бу сўзнинг биринчи ва иккинчи маъносини луғатнинг форсий қисмида келтиради.

Аб.: 352-бет.

к э л т у р, 316 а. 1: «келтир, олиб кел». ...Румий бу сўзни кэмур «кийиб, яшир» деб ўқиган. Насирий ҳам хатони қайтарган. Сўз ва маъноси — сунъий.

к и п, 311 а. 27: «қуюқ ва узоқ». ...шеър:

Тапыштылар чу бир-бирини сўрушуб,
Басэ йығлаштылар кип-кип кўрушуб.

Румий к и п - к и п ўрнига к ў п - к ў п «қаттиқ-қаттиқ», «кўп-кўп» ўқиган. Насирий ҳам хатони қайтарган.

Аб.: 363-бет.

к ў р к а й и б, 305 а. 6: «кўркамлашиб, чиройли бўлиб», ...Румий сўзни ушбу маънода к ў р к а т и б ёзиб, хато қилган.

Аб.: 366-бет.

к у р а к, 305 а. 25: ...икки маъноси бор. Биринчиси «майин жун». Иккинчиси — румийчасига «тухум қўймайдиган товуқ». «Бурҳони қоте» муаллифи сўзнинг ҳар икки маъносини луғатнинг форсча қисмида беради.

к ў р к а н, 305 б. 9: ...«куёв». Яна к у й а в ҳам дейишади. Амир Темирнинг лақаби ҳам — к ў р г а н. Лақабнинг берилишига сабаб — Балх ҳокимининг чўпони Амир Ҳусайннинг синглиси би-

лан никоҳлаб қўйилганидир. Румий қиз ва бола, агар буларнинг бири — Темурхон, иккинчиси эса Чингизхон наслидан бўлсалар-у, вояга етгач, уйлансалар, уларни кўр га н дейишади, дейди. Аммо бу изоҳ ўринсиздир.

кук та ма к, 307 б. 17: ...«лочинга ўхшаш қуш». Уни к у й - г а н а к ҳам аташади.

ку к, 307 б. 14: уч маъноси бор. Биринчиси — «ямоқ». Иккинчиси — «соз навоси». ...шеър:

Соқийо май тўлаким, арабда истар кўнглум,
Эй муғаний, чала башла ўкурур кўкта кўпуз.

..Румий шеърдаги кў к та сўзини буйруқ феъли тасаввур қилиб, «созламоқ» деб, таржима қилган. Насирий ҳам унинг изидан борган. Иккиси ҳам хато қилган.

Аб.: 369, 370-бетлар.

кў к - кў м а к, 308 а. 7: «кўмкўк». ...шеър:

Урды атасы мазарыға баш,
Ким, кўк кўмак этти башын ул таш.

Румий кў к кў м у к ёзган.

Аб.: 372-бет.

кул, кул г и л, 308 а. 19: «кул, кулгин». ...Надр Али ку л сўзини «қўйлақ» дейди. Маълумки, қўйлақ — кулгудан йироқ.

кў н д а л а н, 310 а. 11: «кўндаланг». ...«Бурҳон-и қоте» муаллифи к а н д у л а н шаклида ёзиб, «чодир тури», дейди. Баъзилар «Бурҳон-и қоте» муаллифи ёзганини маъқул кўришиб, хато қилганлар.

ку й д у р а с э н ...310 б. 21: «куйдирасан». шеър:

Фироқ утига Навоийни эйки, куйдурасэн,
Чу ишқинг айлади хасча тиканни шарари.

Румий шердаги ш а р а р и сўзини бузилган қўлёзмадан ш ў р и ўқиб, «шин мазмума боби»га «тоза дур» маъноси билан жойлаштирган. Насирий унга эргашган. Сўз ва маъноси — сунъий.

Аб.: 304-бет.

ла, 317 а. 19: тўрт ҳолда қўлланилади:

1. таассуф изҳор қилишда. ...2. сўз қўшимчасини талаффузда кўрсатиш учун. ...3. л а й «лой» сўзининг қисқарган формаси сифасида... ..шеър:

Давотимки, ачты дўкон-и гуҳар,
Ҳамоноки. йўнар чағда ласди аның.

...Фироғий шеърдаги л а с ы н и б и р с ўз ўйлаб, қиёс йўли билан унинг. «дағал ипак» маъносини чиқарган. У хато қилган. Сўз ҳам, маъно ҳам сунъийдир.

л у к, 318 а. л у г ва л у к сўнгида келтирилган уч маънодан бўлак, яна бошқа уч маънода келади: 1, «йўғон», «йирик». 2. «ўсимлик елими». 3. «бир зот туя». «Бурҳон-и қоте» муаллифи форсчасига «ҳақир» деган.

м у л, 319 б. 21: «ҳаромзода». Арабчаси — р а ъ й. ...шеър:

Қафларинг ойини чу бэрмак бўлуб,
Қул мунга ҳотам анга бэрмак бўлуб.

Румий шеърдаги қ у л сўзини м у л «муҳтож» деб ёзган. Насирий бу хатони қайтарган.

Аб.: 387-бет. р а ъ й — «ўтлатиш» демакдир. Маҳдихон янглишган кўринади.

м ў н д у, 320 б. 16: «Найза каби ўткир учли қозиқлар. Уларни қўшин жойлашган лагерни ўраган хандақлар атрофига тиқиб ўрайдилар. Шунингдек овчиларнинг найзаларига ҳам шундай дейилади». ...Толе Ҳаравий «нина» ва «кийик шоҳи» маъноларини келтириб хато қилган. Бу маънолар сунъийдир.

БЛ: 242-бет.

н у т у қ ч ы, 321 б. 25. ...«бошида туки бор ҳалағонга ўхшаш қуш». ...Румий тумаға, дейди. Фироғий бургут, Надр Али туйғун қушлари, дейишади. Буларнинг ҳаммаси — хато.

Аб.: 221-бет.

ҳ у р м а к, 324 а. 9: «ҳурмоқ». Толе Ҳаравий бунга ҳ у р к м а к маъносини ҳам боғлаб, хатога йўл қўйган.

БЛ: 249-бет.

й а п р а ф - қ, й а п у р ғ а ф - қ, 326 а. 2, 3: «япроқ, барг». ...й а ф р а ф - қ ҳам дейишади. Румий мисол қилиб келтирган шеърдаги й а п у р ғ а ф сўзини юқоридаги маъноси билан й а п у р ғ а н келтириб хато қилган.

й а т у қ, 326 б. 22: «сайргоҳ». ...Румий «соз навоси» деб, хато қилган. Насирий хатони қайтарган.

Аб.: 407-бет.

й а х ш ы л а р, 326 б. 26: «яхшилар». ...Румий мисол келтирган шеърдаги бу сўзни «котиблар» маъносида б а х ш ы л а р ёзиб хато қилган.

й а з у қ, 330 б. 27: «гуноҳ». «Нисоб-и туркий» муаллифи «бахт-сиз» маъносида келтириб, хато қилган.

й а с а н г, 331 б. 3: «ясанг». ...Румийлик икки муаллиф мисол келтиришган шеърларидаги й а й п а н г «кенг» сўзини «худди»

маъносида й а с а н г ёзиб қўйган. Бу ҳақда й а й п а н г луғат мақоласининг охирида айтилади.

Аб.: 397-бет.

й а с а, й а с а қ, 331 б. 17: «сиёсат», «алдаш», «тарбия». ...«Бурҳони қоте» муаллифи й а с а туркий тилда «аза» бўлади, деб, хато ёзган, чунки «аза»ни — й а с сўзи ифодалайди. У й а с а қ сўзини форсий фаҳмлаб, уни луғатнинг форсча қисмига «мўғилларнинг диний қонуни» маъносида ёзиб қўйган.

Юқоридаги й а с а, эҳтимол, й а с а ғ бўлса керак.

й а л ы н, 336 б. 24: икки маънога эга. Биринчиси — «олов шугъласи». ...Румий бу сўзни т а л ы н ва й а л ы н шаклида ёзиб, ҳар иккаласини ўз ўрнида «хасталанмоқ», «итларнинг тил осилтириши» маъноларида беради....

Аб.: 397-бет.

й у р у й - й у р у й, 342 а. 3: «юриб-юриб». Қайтариқсиз ҳам қўлланилади. ...Румийларнинг ҳар иккиси сўзни й ў р а й «йўраман» деб келтирган.

Аб.: 417, 417-бетлар.

й ў л б а р с, 345 б. 15: «шер ва барсдан йирикроқ, аммо шер рангида йирик йўл-йўл рангли ҳайвон. Хоразм ва Оролда жуда кўп тарқалган». Насирий суқутли қўлэмадан бў л б а р с ўқиб «шер» деб таржима қилган. Бу — хато.

й э т и л д и, 348 а. 22: «етилди». ...Румий битилди «ўсди, униб чиқди» ёзиб хато қилган

й э р л и к й э р и н, 349 б. 6: «Жой жойлиги», «ҳар ернинг эгаси ўз ерига». ...шеър:

Толеимнинг қутын кўрким, балият ташлары

Кимга кўқдин инса, айлар йэр билан йаксон мени.

Румий қутын сўзини й ы р л ы ғ ы н ёзган. й ы р л ы ғ ы ёки й э р л и к маъносини «хоксор» ёзиб хато қилган.

Аб.: 415-бет.

й э ш г а л и, 349 б. 16: «очиш учун». Румий сўзни т билан т э ш г э л и ўқиб, худди шу маънода «то максура боби»га киритган. Насирий унинг изидан бориб хато қилган.

Аб.: 188-бет.

й э л а б ..., 351 б. 1: «ялтираб». ...Румий б э л а б «хамроҳ, йўлдош топиб» ёзиб уни «бо максура боби»га киритган. Насирий ҳам шундай қилган. Иккаласи ҳам хато қилган.

й э н г и б, 352 б. 7: «енгиб». Шеър:

Ҳар лаҳза йэнгиб аны тафаккур,

Ўз малыға этиб тахаййур.

Румий шеърдаги йэнгиб сўзини тэнгиб «хайратда қолиб» ёзган. Насирий унинг изидан бориб, хатони қайтарган чунки сўз ҳам, маъноси ҳам сунъийдир.

«Санглох» гача тузилган луғатлардаги юқорида берилган хатолар ҳақиқатда ҳам хатоларми ва Маҳдихон тузатишлари тўғрими? Хатолар ва тузатишларнинг ётиги билан исботлаб берилиши бу хусусда шубҳага ўрин қолдирмайди. Тузатишларнинг тўғрилигини А. К. Боровковнинг Маҳдийхон тузатишларидан беҳабар ҳолда «Бадойи ал-луғат» даги айрим сўзларнинг ўқилиши ёки маъноларида хатолар борлиги ҳақидаги қайдларида ҳам кўриш мумкин.

А. Рустамов ва Э. Фозиловнинг «Научные труды, выпуск 229, Востоковедение, Ташкент, 1964 г.» — ТошДУ илмий ишлар тўпламида чоғ этилган «Бадойи ал-луғат» нашри ҳақидаги рецензиядаги бу луғат нашрида йўл қўйилган хатоларнинг тузатмаларини ҳам юқорида келтирилган 246 сўз ичидан топиш мумкин.

Навойи асарларига тузилган қўлёзма луғатлар устида олиб борилган тадқиқот ва тузатишлар айрим хулосалар чиқаришга имкон беради:

Луғатларнинг лексикографик принципларида икки йўналиш мавжуд. Биринчи йўналишни Толе Ҳаравий бошлаб берган. Унинг изидан Маҳдийхон борган. Бу йўналишнинг муҳим белгиси — луғат мақолаларни ўзак принципи асосида қуришдир. Бу методни Маҳдийхон юксак даражага кўтарди «Санглох» луғатининг ҳар бир луғат мақоласи тугалланган мустақил жажжи тадқиқотга ўхшайди.

Иккинчи йўналиш Румий ва Фатҳали Қожор луғатларида кўринади. Сўзнинг иллюстрацияларда учрайдиган ҳар бир грамматик формаси мустақил луғат мақолаларда берилади.

Ҳар иккала йўналиш луғатнавислари ўзларига гача қўлланган лексикографик принципларни қабул қилиш билан бирга, уларнинг муаллифлари қўлга киритган ҳамма фойдали тажрибадан ҳам тўла ҳолда истифода этганлар. Шубҳасизки, Алишер Навойи тили учун тузилган луғатларнинг ҳар бири бу луғатлар ичида ўз ўрни ва қийматига эга, лекин «Санглох» ҳажми ва тўлалиги жиҳатидан бўлсин, ёки илмий жиҳатидан бўлсин, ҳар томонлама бошқа луғатлардан беқиёс даража устун туради. Унинг муаллифи эса, анча кейин ижод этган Фатҳали Қожорга қарама-қарши ўлароқ илмий сидқидиллик ва беғаразлик каби хислатлар эгаси сифатида ўқувчи кўз олдида намоён бўлади. Маҳдийхоннинг «Санглох» ни тузишдаги зўр профессионал қобилияти уни XVIII асрнинг туркшунос олим сифатида эъвозлашни тақозо этади.

Мундарижа

Кириш	: : : : :	4
Надойи ал-луғат	: : : :	17
Абушқа	: : : :	31
Санглох	: : : :	46
Луғат-и атроқийа	: :	59
Навоний асарларига тузилган қўлёзма луғатларнинг бир-бирига муносаба	и	59